

Бидуни мулоҳиза ба куштан додани худро Саъдӣ намепазирад. Ӯ насиҳат мекунад, ки дар ҳолати ногузир будани мағлубӣ бо душман муросо кардан лозим аст. Ин навъ муросо то расидани фурсати мувофиқи интиқом бояд давом кунад. Ҳамин, ки фурсат расид мағзи душманро ба коми дӯстон баровардан шарт аст.

Аз масъалаи муросо бо душман масъалаи ҷангу сулҳ пеш меояд. Саъдӣ чун шахси ватанпарвар ақида дорад, ки дар қорзор фақат қаҳрамонӣ бояд нишон дод. Ҷанро дар муҳофизати Ватан набояд дарег дошт. Аз ин ҷиҳат ҳоини Ватан, ки аз ҷанг мегурезад, бояд кушта шавад, зеро нанги ӯ ба ҳамаи лашкар мерасад:

Якero, ки дидӣ чу да р ҷанг пушт,
Бикуш, гар адӯ дар масофаш¹ накушт.
Муханнас беҳ аз марди шамшерзан.
Ки рӯзи ваго² сар бипечал чу зан.

Саъдӣ – гуманист

Саъдӣ натавонанд куштани ҳоини Ватанро вочиб мешуморад, балки ҳосусӣ ва хиёнатро маҳкум намуда, нисбат ба ин хусусияти қабехтарини одамони нопок нафрат мепарварад, зеро ӯ эътиқод дорад: “Ҳар кас хиёнат варзад пушташ аз ҳисоб биларзад”.

Тамоми эҷодиёти Саъдӣ ба ситониши инсон нигаронда шудааст. Дар ифкори инсондӯстонаи Саъдӣ ақидаи ӯ дар бораи мақоми инсон дар олами мавҷудот басе ҷолиби диққат аст. Дар замоне, ки инсон хору залил буд ва хуни бегуноҳон заминро рангин мекард, Саъдӣ қадру манзалати инсонро ба осмонҳо мебардорад. Ӯ таълимотеро пайравӣ мекунад, ки инсон зубдаи мавҷудот ва гули офариниш аст. Ҳамаи инсонҳо аз як ҷавҳар офарида шудаанд. Онҳо бояд бародар ва ғамхори якдигар бошанд. Тамоми неъматҳои дунё барои инсон аст. Инсон бо ақлу ғамиз ва илму ҳунар, ки онро Саъдӣ фазл меномад, муқаррам аст. Саховату ҷавонмардӣ ва лутфу қарам ба ҳусни шахс ҳусн мебахшанд. Ҳамаи инро нависанда эҳсон мегӯяд. Маҳз бо фазлу эҳсон инсон аз нақши зебо фарқ мекунад.

Чу инсонро набошад фазлу эҳсон,
Чӣ фарқ аз одамӣ то нақши девор?

Модоме ки сурати зебо барои инсон аҳамият надорад ва бо ин хусусияти худ аз он нақши девор фарқ намекунад, ӯро сирати зебо мебояд. Саъдӣ дар Бӯстон гуфта буд:

Сурати зебон зоҳир ҳеҷ нест,
Эй бародар, сирати зебо биеҷ!

¹ Масоф - майдони ҷанг, майдони муқороба.

² Ваго - ҷанг.

Сирати зебо маънои васеъ дорад. Он қабл аз ҳама одамият, химмати баланд, меҳнатдӯстӣ, ҷавонмардӣ, озодӣ ва истиклоли рӯҳониро фаро мегирад. Чӣ будани одамият аз назари Саъдӣ пештар шарҳ дода шуда буд. Озодӣ ва истиклоли рӯҳонӣ чист? Ин иззату обрӯи худро нигоҳ доштан, бо қувваи бозувон ё ҳунару илми худ нон хӯрдан, бори миннати касеро накашидан, аз рӯи тамаъ мутеи касе набудан ва аз рӯи гараз тамаллуқкорӣ ва бандагӣ накардан аст. Инсонии бетамаъ, ки аз чунин пойбандҳои рӯҳонӣ озод аст, сарбаланд мебошад. Бо ин гуна ақидаҳои худ Саъдӣ манфиати халқи меҳнаткашро ҳимоят намуда, ба масъала аз мавқеи гуманизми умумиинсонӣ наздик мешавад. Ин гоӣ дар ҳикояти “Ҳотами Той ва хоркан” барҷаста таҷассум ёфтааст. Ба ҳикоят тавачҷӯх намоед:

“Ҳотами Тойро гуфтанд: Аз худ бузургҳимматтар дар ҷаҳон дидаӣ ё шунидаӣ? Гуфт: Бале, рӯзе чихил шутур қурбон карда будам умарон¹ арабро. Пас гӯшаи саҳрое ба ҳоҷате берун рафтам. Хорканеро дида, пуштае хор фароҳам оварда. Гуфтамаш: Ба меҳмони Ҳотам ҷаро наравӣ, ки халқе бар самоти² ӯ гирд омадаанд. Бихандиду гуфт:

Ҳар кӣ нон аз амали хеш хӯрад,
Миннат аз Ҳотами Тойӣ набарад.

Мар ӯро ба химмату ҷавонмардӣ аз худ бартар дидам”

Хоркан дар ҳикояте, ки оварда шуд, аз нони муфт даст мекашад. Ӯ наметавонад, ки бори миннати касеро бардорад. Саъдӣ, ки дасисабозиҳои аҳли дарборро нағз медонист, хизмати дарборро низ рад мекунад. Ин маъниро ӯ аз забони қаҳрамони мусбати ҳикояти “Ду бародар” баён менамояд. Муаллиф ва инсонҳои покниҳод низ бо ӯ ҳамакида мебошанд. Дар ҳақиқат меҳнати ҳалол садҳо бор аз тамаллуқ ва хушомадгӯӣ афзалтар аст. Тамаллуқу хушомадгӯии ихтиёрӣ ба одамони пасти амалдор мухторияти шахсии худро аз даст додан буда, одаме, ки аз меҳнат обрӯ мегирад, соҳиббизат аст. Ҳикояти Саъдӣ чунин аст:

“Ду бародар буданд. Яке хидмати султон кардӣ ва дигар бо зӯри бозувон нон хӯрдӣ. Боре тавонгар гуфт дарवेशро, ки ҷаро хидмати подшоҳ накунӣ, то аз машаққати қор қардан бирахӣ? Гуфт: Ту ҷаро қор накунӣ, то аз мазаллати³ хидмат раҳой ёбӣ, ки хирадмандон гуфтаанд: Нони худ хӯрдану нишастан беҳ, ки камари заррин ба хидмат бастан.

Ба даст охаки тафта қардан ҳамир,
Беҳ аз даст бар сина пеши амир!”

Яке аз сифатҳои, ки дар ҳулки инсон писанди Саъдист, қаноат мебошад. Вай боби сеюми Гулистонро ба ин мавзӯ ҳос гардондааст.

¹ Умаро - амирон, сардорони қабилҳо.

² Самот - атроф.

³ Мазаллат - қорӣ, пастӣ.

Вале ин боб "Дар фазилати каноат" ном дошта бошад ҳам, аз ситоиши каноат хориҷ мешавад. Нависанда дар хикоятҳои он боб ҳиммати баланд, инсоф, сабр ва тавозӯро тарғиб менамояд. Аз рӯи фаҳмиши Саъдӣ каноат маънии ҳокими нафси худ буданро дорад, яъне шахс бояд ба каму беши худ қонеъ бошад, дар саҳтӣ мурданро аз ҳоҷат пеши касе бурдан авло донад, чизи заруриро ҷуё бошад, дар баробари хоксорию фурӯтанӣ шаъну шарафи худро нигоҳ дорад. Ин сифатҳо ҳусни маънавӣ ва ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ҳақиқиро намоиш медиҳанд. Ин матлаб дар хикоятҳои "Ҳотами Той ва хоркан" ва "Ду бародар" барҷаста инъикос ёфтааст. Кам хӯрдан ва кам хуфтан ҷузвҳои таркибии каноат мебошанд. Саъдӣ насихат медиҳад, ки дар хӯрдан ҳадди эътидолро нигоҳ доштан зарур аст:

На чандон бихӯр, к-аз даҳонат барояд!

На чандон, ки аз заъф ҷонат барояд!

Баробари ситоиши каноат Саъдӣ неши калами худро ба мазаммати хирсу тамаъ, гуруру худписандӣ, пурхӯрию танбалӣ, тамаллуку коҳилӣ ва дигар иллатҳои одамони бадтинат ниғарондааст. Ӯ ба казою қадар боварӣ дошт. Вале ӯ ба сарнавишту қисмат тан доданро наменвисандад. Ӯ саъю кӯшиш, азму ирода ва амалро мепарастад. Нависанда эътиқод дорад, ки бо фаъолияти меҳнат метавон зиндагиро беҳтар кард. Вай панд медиҳад: "То ранҷ набарӣ, ганҷ барнадорӣ ва то ҷон дар хатар наниҳӣ, бар душман зафар наёбӣ ва то дона парешон накунӣ, хирман барнагирӣ.

Гарчи беруи зи ризқ натавон х(в)ард

Дар талаб коҳилӣ нашоёд кард".

Ҳамин нуқтаро ӯ боз дар шакли дигар ба қолаб мерезад:

Ризқ агарчанд бегумон бирасад,

Шарти ақл аст ҷустан аз дарҳо.

Гарчи қас бе аҷал нахоҳад мурд,

Ту марав дар даҳони ажларҳо.

Саъдӣ ба меҳнати аҳли заҳмат – барзгару қосиб, хоркашу пинадӯз ва олим эҳтироми бузург дорад. Вале барои инсонӣ ҳақиқӣ шудан қор кардану аз самарои меҳнати ҳеш рӯз гузарондан кам аст. Начибтарин ҳислати инсонӣ ҳақиқӣ некист. Мафҳуми неки тамоми ҷиҳатҳои ҳуби инсонро фаро мегирад. Аммо Саъдӣ дар зерин мафҳуми неки қабл аз ҳама нақӯкорию ташвиқ менамояд. Нақӯкорӣ талаби ахлоқие мебошад, ки аҳамияти иҷтимоӣ дорад.

Ба акидан муаллифи Гулистон, инсонӣ нақӯкор бояд ҷорагари бечорагон, дастгири дармондагон, ҳоҷатбарори мӯҳтоҷон ва мададгори пирону یتимон ва бевазанон бошад. Нақӯкор одамест, ки бо ранҷи худ ба мардум роҳат мерасонад, дарду алами мазлумонро камтар мекунад. Чунин шахс ҳамеша дар пайи осоиши халқ ва манфиати мардум аст. Саъдӣ хизмат ба халқро аз ибодату намозҳои

ва тасбеҳгардонӣ бартар мешуморад. Ин фикри ӯ дар он замон хеле часуруна буд. Хулосан ӯ чунин аст:

Ибодат ба чуз хизмати халқ нест,
Ба тасбеҳу саччодаву¹ далқ нест.

Инсонпарвари Саъдӣ бо ин махлуд намешавад. Ӯ тамоми башариятро чун пайкари ягона мешуморад, ки тамоми навъи одам узви ҷудонопазири он мебошанд. Аз ин чихат гамхорӣ ба тамоми фарзандони одам, сарфи назар аз нажоду ирқ ва дину мазҳаби онҳо, дараҷаи баланди инсондӯстист.

Саъдӣ инсони аз гами дигарон бепарворо одам намешуморад:

Бани одам аъзон як пайкаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дарл оварад рӯзгор,
Дигар узвхоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегамай,
Нашояд, ки номат ниханд одамай.

Ин китъаи Саъдӣ бо фикру зикри одамони пешқадами асри мо чунон ҳамсадост, ки онро метавон чун шиор ба забон ронд.

Андешаҳои панду ахлоқӣ дар Гулистон

Муаллифи Гулистон Саъдии Шерозӣ дар таърихи афкори ҷамъиятии халқҳои тоҷикӣ чун муаллими ахлоқ, шахси сиёсатдон ва ҳакими зиндагидӯст шинохта шудааст. Саъдӣ адибест, ки масъалаҳои сиёсат, нуқтаҳои иҷтимоӣ ва муаммоҳои зиндагиро бо меъёри ахлоқ чен мекунад. Аз нуқтаи назари Саъдӣ ахлоқ ба ҷо овардани расмиятҳо ва урфу одат нест. Ахлоқ ниёзи ботинӣ буда, хулқу хӯ ва рафтору кирдорест, ки аз одоб, дониш ва дараҷаи тарбияи кас ба вуҷуд меояд. Ахлоқ талаботи маънавийест, ки онро шахс бошууроно ба ҷо меорад. Ахлоқ ду навъ мешавад: ахлоқи нек ва ахлоқи бад. Дар замонҳои пеш ахлоқи некро алоқи ҳамида ва ахлоқи бадро ахлоқи разила мегуфтанд.

Гулистон асарест, ки ахлоқи ҳамида ва одоби баландро талкин менамояд. Саъдӣ хусусан дар бобҳои сеюм, чорум, ҳафтум ва ҳаштуми Гулистон ахлоқи покизаро химоят мекунад ва ахлоқи бадро танкид менамояд.

Саъдӣ ҳусни ахлокро дар одоби нек, кирдори шоиста, рафтори писандида ва иффату покдоманӣ мебинад. Ӯ ақида дорад, ки ба воситаи тарбия, омӯзондану омӯхтан, машқ ва худтарбиякунӣ ахлокро нек, дуруст ва комил гардондан зарур аст.

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ дар Гулистон ба одоби сӯҳбат аҳамияти хос медиҳад: Боби ҳаштуми китоб “Дар одоби сӯҳбат” ном дорад. Боби чаҳорум “Дар фавоиди хомӯшӣ” низ бештар роҷеъ ба

¹ Саччола - чойнамоз.

хамин мавзӯ баҳс мекунад. Шартҳои одоби сӯхбат мувофиқи гуфти Саъдӣ чунин мебошанд: кас дар сӯхбат бояд, ки хушмуомилаю ширинзабон бошад, бо лутф ва хубии сухан майли шунавандаро ба худ ҷалб намояд. Хубии сухан дар кӯтоҳу далелнок ва мантиқию бамаънӣ будани он падидор мешавад. Гуянда бояд, ки аввал андеша кунад, баъд сухан ба миён оварад, мағзи гапро гуяд, ҳар нуктаро бомавриду бачо гуяд. Дар вақти сӯхбат шунаванда набояд, ки сухани касро буррад. Сухангӯ пеш аз он ки шунавандаҳо дилбазан шуда, ӯро аз гуфтан боздоранд, худаш гапро тамоm кунад. Аз сухани бад хомӯшӣ авлотар аст. Вале хомӯшӣ на хама вақт хуб аст. Дар зарурат суханро гуфтан шарт аст. Саъдӣ дар ин хусус равшан ақида меронад:

Агарчӣ пеши хирадманд хомӯшӣ адаб аст,
Ба вақти маслиҳат он бех, ки дар сухан кӯшӣ.
Ду чиз тираи ақл аст: дам фуру бастан
Ба вақти гуфтани гуфтан ба вақти хомӯшӣ.

Албатта, касе, ки дашном медиҳад, таҳсину дуо нахоҳад шунид. Вале хирадманд ба дашном бо дашном ҷавоб намедиҳад. Баръакс, саъй менамояд, ки дашномдиҳандаро аз ин айб пок гардонад. Саъдӣ мефармояд:

Агар нодон ба ваҳшат саҳт гуяд,
Хирадмандаш ба нармӣ дил бичӯяд.

Шарти дигари сухан ростгӯист. Сухани рост таҷассуми кирдори рост аст. Бояд гуфтору кирдори кас баробар рост бошад, балки кирдор бехтар аз гуфтор мебошад. Қатъан дурӯғ гуфтан мумкин нест. Саъдӣ таълим медиҳад, ки кас хоҳ дар болои дор бошаду хоҳ дар зери тег бояд рост гуяд, зеро:

Гар рост сухан гӯиву дар банд бимонӣ,
Бех з-он ки дурӯғат диҳад аз банд рахой.

Ҳурмати падару модарро Саъдӣ фарз мешуморад:

Эй тифл, ки дафъи мағас аз хеш надонӣ
Ҳарчанд, ки болиғ наӣ, охир на ҳамонӣ!
Шукронаи зӯровариҳои рӯзи ҷавонӣ
Он аст, ки қадри падари пир бидонӣ!

Эҳтиром ба гузашта низ як навъ эҳтиром ба падарону бобоён мебошад. Аз ин рӯ бадгӯии бузургони гузаштаро аҳли хирад бузург нахоҳанд шумурд:

Бузурғаш нахонанд аҳли хирад,
Ки номи бузургон ба зиштӣ барад.

Саъдӣ ба бисёр масъалаҳои ҳаррӯзаи зиндагӣ диққат меғуморад. Ӯ таълим медиҳад, ки шахс бояд сирри худ, сирри рафиқу оила ва сирри давлатиро нигоҳ дорад. Вай сарфаю сариштаскориро тарғиб менамояд: “Ба нониҳода даст нарасад ва ниҳода ҳар кучо, ки ҳаст, бирасад”.

Муаллифи Гулистон боз бисёр масъалаҳои зиндагиро аз рӯи ҳикмат ҳал мекунад. Ӯ ақида дорад, ки тадбири бе қувват макру фусун буда, қуввати бетадбир ба ҷаҳлу девонагӣ монанд аст. Ӯ ҳатто мегӯяд:

Оиро, ки ақлу ҳиммату тадбири роӣ нест,
Хуш гуфт пардадор, ки кас дар сароӣ нест.

Саъдӣ дар ҳама ҷор, ҳатто дар сабру тоқат, тавозӯӣ, хоксорӣ ва амсоли инҳо низ нигоҳ доштани ҳадди эътидолро дуруст мешуморад. Масалан, ӯ ҳар қадар тавозӯӣро ситоиш намояд ҳам, аз ҳад гузарондани онро маслиҳат намедихад:

Тавозӯӣ гарчи маҳбуб асту фазли бекарон дорад,
Набояд қард беш аз ҳад, ки ҳайбатро зиён дорад.

Ҳарч низ бояд ба дахли кас мувофиқ бошад, вагарна оқибати он пуртаассуф хоҳад буд. Ин маънабро Саъдӣ ба воситаи ташбеҳе ба як ҳодисаи маълуми табиат ифода мекунад:

Чу дахлат нест, ҳарч оҳистатар кун,
Ки мегӯянд маллоҳон суруле:
Агар борон ба кӯҳистон наборад,
Ба соле Даҷла гардад хушқрӯле.

Ҳамият аз сифатҳоест, ки Саъдӣ дар таълифи он суҳанро дарег намедорад. Ҳамият аз рӯи таълимоти ӯ он аст, ки кас тавонад, ки шаъну шарафи худро нигоҳ дорад, муҳофизати Ватанро таъмин намояд, падару модар, аҳли оила ва зану фарзандро ба саҳтӣ нагузорад. Саховату инъомро низ Саъдӣ таъриф мекунад. Вале ӯ хотирнишон менамояд:

Чу инъом қардӣ, машав худпараст,
Ки ман сарварам, дигарон зердаст.

Саъдӣ ситоишгари дӯстони ҳақиқӣ ва рафоқати самимист. Ӯ панд медиҳад: “Ҳонаи дӯстон бирӯб, дари душманон мақӯб”. Вай дӯстони бегарази ҳақшинос, ёрони содиқ ва рафикони мувофиқро меписандад. Ба ақидаи Саъдӣ дӯсти ҳақиқӣ шарикӣ ранҷу роҳат аст. Махсусан дар вақти мусибат, дармондагӣ ва ҳоҷат дӯстро шинохтан мумкин аст. Саъдӣ аз номи ҳақимони адабомӯз мефармояд: “Дӯстон ба зиндон ба ҷор оянд, ки бар сурфа ҳама душманон дӯст намоянд.

Дӯст машмор он кӣ дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ”.

Иттифоку иттиҳод шартӣ дигари дӯстӣ буда, қувваи дӯстӣ маҳз дар ягонагӣ ва муттаҳидии ёрон хувайло мегардад. Дӯстони муттаҳид аз ҳеч душмане боқе надоранд, зеро ягон душман наметавонад, ки онҳоро мағлуб созад. Саъдӣ ин маъниро бо чандин тарз ифода менамояд. Ба ақидаи ӯ инсонӣ танҳо мисли ришта (хайт)-е мебошад, ки қандани он

ҳеч душворие надорад. Аммо агар риштаҳо ба ҳам тофта шаванд, касе, ҳатто агар мисли яке аз қаҳрамонҳои Шохнома Исфандиёр зӯр дошта бошад ҳам, онҳоро пора карда наметавонад:

Дӯстони сахтпаймонро зи душман бок нест,
Шарти ёр он аст, қ-аз пайванди ёраш нагсалад.
Сад ҳазорон хайти яқтавро набошад қуввате,
Чун ба ҳам бартофти, Исфандиёраш нагсалад.

Айбҷӯиро Саъдӣ мазаммат мекунад ва онро амали ношонета мешуморад. Вале айби дӯстонро дидан ва рӯи рост онро танкид кардан шартӣ дӯстист. Бо машварату маслиҳат дӯстонро аз айбу нуқсон эмин гардондан фарз аст. Агар дӯст ин таклифро напазирад, ӯро душманӣ варзидан лозим меояд:

Оини бародарию шартӣ ёрӣ
Он нест, ки айби ман ҳунар бишморӣ.

Саъдӣ нуқсонҳои дигари маънавии инсонро низ маҳкум менамояд. Шаҳси сустиро ва беҳамиятро Саъдӣ ҳурмат намекунад. Баръакс, панд медиҳад:

Аз он беҳамият бибояд гурехт,
Ки номардияш оби мардон бирехт.

Нависандаи бузург ҳешовандони бевафоро низ наменвисандад:

Ҳар кӣ бо аҳли худ вафо накунад,
Нашавад дӯструю давлатманд.

Тарғиби илму ҳунар дар Гулистон

Дар Гулистон ва умуман дар эҷодиёти Саъдӣ тавсифу тарғиби илму ҳунар ҷои намоёнро мегирад. Саъдӣ дар илму ҳунар воситаҳои мебинанд, ки мамлакатро раванқ дода, дунёи маънавии инсонро сафо мебахшанд. Азбаски ривочи илму ҳунар ба фаъолияти инсон вобаста аст, Саъдӣ ба тарбия ва сабзиши олимону ҳунармандон аҳамияти махсус медиҳад. Ба ақидаи Саъдӣ, кадрӯ эътибори илму ҳунар ба иззату обрӯи соҳибони онҳо вобаста аст. Ҳар қадар олим ё ҳунарманд нисбат ба касби худ ҷиддӣ ва бо ҳисси масъулият муносибат намуда, онро пок нигоҳ дораду раванқ диҳад, қисмати дониш ва аҳамияти ҳунари ӯ афзун мегардад. Аз ин ҷиҳат олим ва ҳунарманд вазифадоранд, ки пеш аз ҳама дараҷан илмӣ ва маҳорати касбии худро баланд бардоранд. Дар он сурат шаҳси боилм ва соҳибҳунар ҳар ҷо равад, иззату эҳтиром мебинад. Ин гоյ дар ҳикояти ду амирзода хеле барҷаста ифода гардидааст.

Талаботи Саъдӣ аз ҳунармандон дида ба олимон бештар аст. Зеро олимон қувваҳои доранд, ки дар пешравии ҷамъият, инкишофи мамлакат ва балогати маънавии инсон ҳамто надорад. Илм шакли

олиги фаъолияти инсон буда, чароғест, ки мардумро ба пеш мекашад, онхоро ба роҳи рост хидоят менамояд. Олим бояд аз ҳар ҷиҳат ба атрофиёни худ намунаи ибрат бошад. Хусусан ахлоқи пок, одоби шоиста, ширинзабонӣ, нисбат ба одамон ғамхор будан шартҳои олимист. Саъдӣ олими соҳиби ин гуна фазилатхоро мӯхтарам мешуморад. Ба кавли ӯ “олиме, ки бо мантиқи ширину қувваи фасоҳат ва мойи балоғат ҳар ҷо, ки равад, ба хизмати ӯ иқдом намоянд ва иқром кунанд:

Вучуди мардуми доно мисоли зарри тилост,
Ки ҳар кучо биравад, кадру қиматаш донанд.
Бузургзодаи нодон ба шаҳраво¹ монад.
Ки дар диёри ғарибаш ба ҳеҷ настананд”.

Саъдӣ ҳамеша таъкид менамояд, ки кадру қимати инсон дар илму ҳунари ӯст, на дар аслу насабаш. Аммо илму ҳунар бидуни таълиму тарбия ҳосил намешавад. Аз ин ҷиҳат Саъдӣ ба масъалаҳои тарбия ва таълим аҳамияти зиёд медиҳад. Вай боби ҳафтуми Бӯстонро “Дар олами тарбият” номида, ба боби ҳафтуми Гулистон “Дар таъсири тарбият” унвон гузоштааст. Мувофиқи ақидаи Саъдӣ инсон аслан ғавҳари қобилест, ки дар натиҷаи таълиму тарбия қомил мегардад. Муаллиму омӯзгор бояд ҷиддӣ, серталаб ва тарбиятгар бошанд, зеро:

Устоду муаллим чу бувад беозор,
Хирсақ бозанд кӯдакон дар бозор

Ҳар кас, ки аслаш аз азал зишт бошад, бо тарбият онро неқ гардондан ғайри мумкин аст. Ин кӯшиш ба он менамояд, ки олам гирдакон, яъне чормағзро болои гунбаз партояд, ки биистад:

Партави неқон нагирад ҳар кӣ бунёдаш бад аст,
Тарбият ноаҳдро чун гирдакон дар гунбад аст.

Ҳамин ақидаро Саъдӣ ба навъҳои дигар боз чандин бор такрор мекунад, мисли:

Абр агар оби зиндагӣ борад,
Ҳаргиз аз шоҳи бед бар нахурӣ.
Бо фурумоя рӯзгор мабар,
К-аз найи бӯрӣ шакар нахӯрӣ.

Аз файзи борони баҳор бебаҳра будани ҳасу хошок ва шӯразор барои Саъдӣ образест, ки ба воситаи диққатро ба он ҷалб кардан, бо тарбият кас нашудани ноқасони бадгӯхарро мефаҳмонад:

Оқибат гургзода гург шавад,
Ғарчи бо оламай бузург шавад.

Ҳамин тарбиятнопазир будани ҷавҳари бад дар як ҳикояти Гулистон чунин баён шудааст: “Яке аз вузароро² писаре қавдан³ буд. Пеши яке

¹ Шаҳраво - пули мисии қамарзиш, ки фақат дар як шаҳр ё вилоят равост, аммо дар берӯни он қурбу арзиш надорад.

² Вузари - вазирон.

³ Қавдан - қундзахӣ.

аз донишмандон фиристод, ки мар инро тарбияте мекун, магар оқил шавад. Рӯзгоре таълим кардаш ва муассир набуд¹. Пеши падараш кас фиристод, ки ин писар оқил намешавад ва наздик аст, ки маро девона кунад.

Чун бувад асли гавҳаре қобил,
Тарбиятро дар ӯ асар бошад.
Ҳеч сайкал наку наёрад кард
Оҳанеро, ки бадгуҳар бошад.
Саг ба дарёи ҳафтгона машӯй,
Ки чу тар шуд, палидтар бошад.
Хари Исо² гараш ба Макка баранд,
Чун биёяд, ҳанӯз хар бошад.

Саъдӣ дар бадгавҳарӣ ва нокаси писарони подшоҳону вазирон ва фарзандони сарватмандонро намуна нишон медиҳад. Ин ҷо ду фикри Саъдӣ аҳамияти бузург дорад: Аввал он ки илму дониш, ҳунар ва адабро наметавон бо пулу мол ба даст овард, яъне онро харидан мумкин нест. Дуввум, ақлу ҳунарро Саъдӣ аз ганчи падар авло мешуморад. Ба ақидаи ӯ ҳунар аз ному насаб ҳам боло меафтад. Ин ақида ро Саъдӣ тамоми умр тарғиб мекард. Дар ҳамаи бобҳои Гулистон ин матлаб мавриди тасвир қарор гирифтааст. Муаллиф меорад: "Аъробноро дидам, ки писарро ҳаме гуфт: Туро пурсанд, ки ҳунар чист, нагӯянд, ки падар кист!"

Барои он Саъдӣ ҳунарро аз молу сарват боло мегузорад, ки ҳунарро ҳунарвар ҳар қадар бештар харҷ кунад, он ҳамон миқдор зиёдтар сайкал меёбад ва такомул мепазирад. Аммо пулу мол бо харҷ қардан рӯ ба костан мениҳад.

Сабки Гулистон

Шоҳасари Саъдӣ Шерозӣ Гулистон ҳамчун намунаи барҷастан насри классикии тоҷик хусусиятҳои дорад, ки онро аз китобҳои насри тоҷикӣ мумтоз мегардонанд. Гулистон бо насри мусаччаъӣ ба назм омехта навишта шудааст. Ин ду таркиб, яъне насру назм дар Гулистон на фақат аз ҷиҳати маънӣ, балки аз лиҳози сарф ва услуб низ дар камолӣ ягонагӣ қарор гирифтаанд. Насри забон шоиронаи Гулистон маззаи назму дорад. Он мисли шеър кӯтоҳсухан, хушбаён ва бонизом буда, ҳатто сачъу қофия дорад. Он насрест, ки дар ниҳоят хубию маҳкамӣ, фасоҳату балоғат ба дараҷаи шеърҳои баланд истода, хеле пурҳикмату мақоломез мебошад. Назми Гулистон мисли наср содаю раво ва аз ҷиҳати мазмун заминӣ ва реали буда, дар маънӣ насри онро

¹ Муассир набуд - таъсир намекард.

² Хари Исо - мувофиқи Инҷил харс, ки ҳазрати Исои Масех бо он ба Байтулмуқаддас рафта буд.

такмил медиҳад. Муаллиф дар Гулистон аввал ҳикоят, воқеа ё андарзхоро бо насри мусаччаъ баён мекунад. Баъд дар хотимаи нақшо ё охири гуфтори қаҳрамонҳо байту қитъа, рубоӣ, зарбулмасалу ҳикмати манзум ва ё порчаҳои дигари шеърӣ меорад. Ин воситаест, ки нависанда фикрашро мантиқан ва ё аз ҷиҳати фалсафӣ хулоса ва ҷамъбаст менамояд. Ба назар чунин мерасад, ки хулосаҳои адиб маҳз шакли шеърро тақозо менамоянд ва маъниҳои порчаҳои мансурро тавзеҳ медиҳанд. Ҳамаи порчаҳои шеърӣи Гулистон ба калами ҳуди Саъдӣ тааллуқ доранд. Фақат 5-6 ҳикояти Гулистон пурра дар шакли назм навишта шудаанд. Ҳикоятҳои манзуми Гулистон ҳикматомез набула, зарофатангезанд.

Ягонагии гоҷӣ ва санъати баланди насри назми Гулистонро тамоми ҳикоятҳои он намоиш медиҳанд. Барои намуна як ҳикоятро аз назар мегузаронем. Дар он назму наср чунон ба ҳам омезиш ёфтаанд, ки онҳоро наметавон аз якдигар ҷудо кард. Ҳикоят: Лукмониро гуфтанд: Адаб аз кӣ омӯхтӣ? Гуфт: Аз беадабон – ҳар чӣ аз эшон дар назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам.

Нагӯянд аз сари бозича ҳарфе,
К-аз он панде нагирад соҳиби хуш.
В-агар сад боби ҳикмат пешни нодон
Бихонанд, оядаш бозича дар гуш”.

Пайванди насри назм дар тамоми Гулистон ба ҳамин минвол аст.

Ҳикоятҳои Гулистон тарзе таълиф гардидаанд, ки гӯё ду кас сӯҳбатдоранду яке бар дигаре онҳоро нақл мекунад. Ҳуди Саъдӣ ҳам онҳоро дар маҷлисҳои ваъз хангоми суҳбаҳои худ истифода мебард.

Аз ҷиҳати ҳаҷм ҳикоятҳои Гулистон гуногунанд. Ҳикоятҳои “Муштзан ва сафари ӯ” ва “Ҷидоли Саъдӣ бо муддаӣ дар баёни тавонгарӣ ва дарवेशӣ” ҳар кадоме аз нӯҳ-даҳ саҳифа иборатанд. Аммо аксарияти ҳикоятҳои Гулистон гоҳе як-ду саҳифа ва баъзан ду-се сатр ва поран шеърро ташкил мекунанд. Дар ин навъ ҳикоятҳо на ба рафтор, балки асосан ба гуфтор ва нақли воқеаҳо аҳамият дода мешавад. Ҳикоятҳои калонҳаҷм бештар ба новелла монанд буда, хусусиятҳои ин жанрро дороянд. Ҳикоятҳои хурд асосан аз муқолимаҳои кӯтоҳ ва хулосаи манзум иборатанд, мисли: “Ранҷуреоро гуфтанд: Дилат чӣ меҳаҳад? Гуфт: Он ки дилам ҷизе нахоҳад.

Меъда чу пур гашту шикам дард хост.
Суд надорад ҳама асбоби рост”.

Яке аз хусусиятҳои услубии Гулистон аз он иборат аст, ки Саъдӣ хангоми баёни андешаҳои худ роҷеъ ба адолат, раиятпарварӣ, саховат, ҳақшиносӣ ва амсоли инҳо барои образнок баён кардани ҳикоят ва афзудани таъсири он аз гузашта мисолҳо меорад. Ин ду сабаб дошт: Аввал он ки нависанда дар ин соҳаҳо аз зиндагии воқеии замони худаш қаҳрамонони мусбат ёфта наметавонист. Дигар ин ки дар тасаввурӣ

халк баъзе шахсиятҳои таърихӣ гузашта (Искандар, Анушервон, Хотам ва ғайра) чун образҳои идеалӣ мақом доштанд. Дар таълифи чунин ҳикоятҳо Саъдӣ услуби нақлу ривоятро истифода мебарад. Одатан ин қабил ҳикоятҳо бо ҷабрҳои "овардаанд, ки", "шундаам, ки", "ҳикоят кунанд, ки" ва монанди инҳо шурӯъ мешаванд. Дар ҳикояти поён нависанда идеали сиёсӣ иҷтимоӣ худро онд ба подшоҳи одил дар шахси Нӯшервон таҷассум менамояд:

"Овардаанд, ки Нӯшинравони Одилро дар шикоргоҳе сайд қабоб карданд. Намак набуд. Фуломе ба русто¹ рафт, то намак орад. Нӯшинравон гуфт: Намак ба қимат биситон, то расме нашавад ва дех хароб нагардад. Гуфтанд: Аз ин қадар чӣ халал ояд? Гуфт: Бунёди зулм дар ҷаҳон аввал андак будааст, ҳар кӣ омал, бар ӯ мазиде² кард, то бад-ин гоёт расид.

Агар зи боғи раият малик хӯрал себе
Бароваранд гуломони ӯ дарахт аз бех.
Ба панҷ байза³, ки султон ситам раво дорад,
Зананд лашқариёнаш ҳазор мурғ ба сих".

Муаллифи Гулистон дар бисёр ҳикоятҳои он аз воқеаҳои замони кӯдакию ҷавонӣ ва саргузаштҳои худ дар Балху Бағдод, Димшқу Миср, Уршалиму Макка, Ҳалабу Диёрибақр ва ғайра нақлҳо меорад. Ин ҳикоятҳо барои омӯхтани шарҳи ҳоли нависанда, тарзи зиндагӣ, одоби баҳси ӯ ва мавқеаш дар ҷомеаи онрӯза маълумоти гаронбаҳо медиҳанд. Дар ин мавридҳо воқеаҳои аз забони шахси яқум баён шуда, услуби ҳикоят нигоҳ дошта мешавад. Дар ин бора махсусан ҳикояти тӯлонии "Қидоли Саъдӣ бо муддаӣ дар баёни тавонгарӣ ва дарवेशӣ" аҳамияти хос дорад.

Он ҳикоят назарияҳои Саъдиро доир ба сиёсат, тарзи давлатдорӣ, ҷангу сулҳ, мавқеи инсон дар ҷамъият, боигарӣ, дарवेशӣ ва ғайра ифода менамояд.

Баъзе ҳикоятҳои Гулистон бо услуби ҳаҷв ва зарофат (юмор) таълиф шудаанд. Барои ба вучуд овардани вазъи хандаовари қаҳрамонҳо Саъдӣ аз муболиға ва киноя зиёд истифода мебарад. Намунаи хуби ин навъ ҳикоятҳои Гулистон "Дуои дарवेश Ҳаҷҷочро", "Бозаргон" ва "Байтор" мебошанд, ки шумо онҳоро медонед.

Услуби умумии Гулистон панд буда, нависанда ба одамони оддӣ бо нармӣ насиҳат медиҳад. Аммо "забони панду насиҳатҳои Саъдӣ нисбат ба подшоҳон ва табақаҳои ҳукмрон қаҳрамонона ва нотарсона аст" (С. Айни).

Дар "Гулистон" ҷанд ҳикояти тамсилӣ хурде низ мавҷуд аст, ки қаҳрамонҳои онҳо ҳайвонот буда, ба воситаи таҷхисонидани онҳо ба тариқи рамз хислатҳои бади инсонӣ мазаммат карда мешаванд.

¹ Русто - деҳа.

² Мазид - зиёдатӣ.

³ Байза - тухм.

Масалан: “Каждумро гуфтанд: Чаро ба зимистон берун наёӣ? Гуфт: Ба тобистон чӣ хурмат дорам, ки ба зимистон биёям”. Ин навъ ҳикоятҳои таъсирӣ, ки мазмуни баланди иҷтимоӣ доранд, гоҳе андаруни ҳикоятҳои дигар меоянд. Яъне Саъдӣ дар Гулистон услуби ҳикоятҳои андар ҳикоятро низ ба кор мебарад.

Сабки боби ҳаштум, ки “Дар одоби сӯҳбат” ном дорад, аз услуби бобҳои дигари Гулистон фарқ мекунад. Дар ин боб асосан андарзу ҳикмат, панду насиҳат ва афоризмҳо ҷой дода шудаанд. Вале дар ҳамин ҳолат ҳам насли мусаллаҳ ва ҳулосаи манзум нигоҳ дошта мешавад:

1. “Ду кас душмани мулку динанд: подшоҳи беҳилму зоҳиди беилм.
Бар сари мулк мабод он малик фармондеҳ,
Ки худоро набувад банди фармонбардор”
2. “Хабаре донӣ, ки диле **биёзор**, ту хомӯш бош, то дигаре **биёрад**.
Булбуло, муждаи баҳор биёр,
Хабари бад ба бум бозгӯзор!”
3. Гадои **неканҷом** беҳ аз подшоҳи **бадфарҷом**.
Ғаме, к-аз паяш шодмонӣ барӣ,
Беҳ аз шодие, к-аз пасаш ғам хӯрӣ.

Шӯҳрат ва мақоми Саъдӣ дар адабиёти ҷаҳон

Саъдии Шерозӣ дар адабиёти тоҷик, чунон ки гуфта шуд, бо се хизмати худ мақоми арзандаеро ишғол менамояд. Аввалан, ӯ газалро дар шакли мазмун ба ҳадди аъло расонд. Аз ҳамин ҷиҳат барҳақ ӯро устод ва пайгамбари газал меноманд. Газалҳои Саъдӣ роҳи минбаъдан ин навъи шеърӣ лирикиро муайян намуд. Ҳофизи Шерозӣ, Носири Бухорӣ, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва даҳҳо газалсароёни дигар анъанаи газалнависии Саъдиро давом ва инкишоф доданд. Дуввум, Саъдӣ бо танзими Бӯстон дар адабиёти тоҷик достони ахлокиро ба пояи баланде бардошт. То Саъдӣ Санойӣ, Низомӣ ва дигарон масъалаҳои ахлоқро вобаста ба масъалаҳои дигар (масалан, тасаввуфу ирфон) баён мекарданд. Дар Бӯстон Саъдӣ масъалаҳои ахлоқро дар мадди аввал гузошта, тарзи давлатдорӣ, сиёсат ва иҷтимоӣро бо он алоқадор медонад. Сеюм, Саъдӣ бо таълифи Гулистон дар адабиёти тоҷик мактаби тамоман навро кушод. Ӯ намунаи бузурги насли ахлокиро офарид, ки гоҷи асосии он аз тасвири ҳаракату рафтори қаҳрамонҳои ҳикоятҳо ва ҳулосаҳои мантиқии муаллиф аён мегардад. Бинобар ҳамин баъди Саъдӣ бисёр адибон дар пайравӣ ва тақлиди Гулистон асарҳо навиштаанд. Маърутарини онҳо Хористони Маҷли Хофӣ, Нигористони Ҷувайнӣ (хардуяш асри XIV), Бахористони Ҷомӣ (асри XV), Мулистони Тамкини Бухорӣ (ибтидои асри XX) ва амсоли инҳо ҳастанд.

Таъсири эҷодиёти Саъдӣ ба адабиётҳои халқҳои ҳамсояи мо - узбекҳо, озарбойҷониҳо, туркманҳо, қазокҳо, паштуноҳо, урдуҳо ва тайра хеле калон аст. Бузургтарин адибони ин халқҳо - Насимӣ, Саккоқӣ, Навоӣ, Фузулӣ, Махтумқулӣ, Хаттак, Ғолиб, Абай ва дигарон дар газал Саъдиро пайравӣ намуда, дар асарҳои худ аз мазмунҳои Бӯстону Гулистон истифода бурдаанд. Ҳатто як нависандаи югославӣ дар пайравии Гулистон бо номи Булбулистон китоб эҷод кардааст. Гулистонро ба туркӣ, тоторӣ, бошқирӣ ва арабӣ шарҳ бафта, онро дар асл мехонанд.

Сабаби маҳбубияти Гулистонро барои мардумони Европа донишманди Фаронса Барбиэ Мейнор чунин шарҳ медиҳад: "Бузургии Саъдӣ дар Гулистон он аст, ки ба мо хонандагони аврупоӣ зарофати Горатсӣ, соддагии Овидий, ҳаҷви истехзоомези Рабле ва нармдилии Лофантенро ба хотир меорад". Гёте, Пушкин, Есенин низ ба эҷодиёти Саъдӣ пайравӣ кардаанд.

Саъдӣ бо даҳон офарандагӣ ва мазмуни умуминсонии гуманистии эҷодиёти худ дар адабиёти дунё чунон мақоми бузурге дорад, ки ўро барҳақ адиби рӯйиҷаҳонӣ шумурд. Ҳақ ба ҷониби худӣ ўст, ки гуфта буд:

Ҳафт кишвар намекунад имрӯз
Бе мақолоти Саъдӣ анҷумане.

Назарияи адабиёт

Сабки ироқӣ. Сабки ироқӣ дар охири асри 10, дар қисмати ғарбии Эрон, бар ивази сабки хуросонӣ ба майдон омад. Он, баракси сабки хуросонӣ, ки моҳияташро "шакли содда, баёни фаҳмо ва мазмуни баланд" ифода мекард, аз муаллиф печидагиву санъаторӣ ва пардапӯширо талаб мекунад. Сабки ироқӣ шомил шакли маснӯъ (сохташуда, сунъӣ), калимаҳои сермаъноӣ арабӣ, вожаву истилоҳоти фанӣ, диниву мазҳабӣ ва фалсафиву ахлоқӣ буда, хусусияти рамзӣю тамсилӣ дорад.

АМИР ХУСРАВИ ДЕХЛАВӢ (1253-1325)

Сарзамини афсонавии Хиндустон дар тӯли қариб ҳазор сол садҳо суҳанварони нозукадон тоҷикзабонро дар оғӯши гарми худ парвардааст. Осори ин гурӯҳи устодони суҳан бехтарин эътиқодномаест, ки дӯстии халқҳои Хиндустон, Эрон, Афғонистон ва Тоҷикистонро бо ҳам ифода менамояд. Маҳз бо кӯшиши ин гурӯҳ намунаҳои барҷаестан адабиёти классикии ҳиндӣ - афсонаҳои тӯтӣ, Рамаяна, Маҳабхарата ва амсоли инҳо ба забони форсии дарии тоҷикӣ баргардонда шуданд. Аз адибони тоҷикзабони Хиндустон Масъуди Саъди Салмон, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Мирзо Абдулқодирӣ Бедил суҳанварони

соҳибмактаб буда, дар тамоми кишварҳои тоҷику форсизабон пайравон дошанд.

Сайри забони форсии дарии тоҷикӣ ва адабиёт бо ин забон дар нимчазираи Хиндустон таърихи ҳазорсола дорад. Махсусан, дар замони лашкарқашонхон ғазнавиён ба Хиндустон ин забон дар он ҷо ривҷ ёфт, ки сабаби ин ҳамон дар Хиндустон муқимӣ гардидани бисёр лашқариёни Ғазнавиён, афзудани муҳочирони эронинаҷод ва забони давлатии Ғазнавиён қарор гирифтани забони форсии дарии тоҷикӣ буд. Дар асрҳои минбаъда, ки ҳамеша ин забон ҳамчун забони давлатии сулолаҳои исломӣ дар Хиндустон хизмат менамуд, нуфуз ва раънақи он дар нимчазираи Хиндустон то рафт зиёд шуда, дар бисёр шаҳрҳо маҳфилҳо ва доираҳои адабии пурқувват гардон буд. Сарфи назар аз мақсадҳои воқеии истилогарон, сиёсати истисморгаронаю горату қушторӣ онҳо ва зулму таадлии эшон адибони тоҷикзабон, ки дар тӯли ҳазор сол дар Хиндустон эҷод кардаанд, барои мустаҳкам гардонидани дӯстӣ ва робитаҳои маданияти халқҳои Хиндустон, Эрон,

Хуросон ва Осиёи Миёна сахми арзандае гузоштанд. Онҳо дар асоси омезиш додани маданияти ин халқҳо санъату адабиёти моро ганӣ гардонданд ва зебоҳои табиат ва начобати мардумони Ҳиндустонро дар адабиёти тоҷикзабон ҷилвагар намуданд.

Яминуддин Абулҳасан Амир Хусрави Дехлавӣ соли 1253 дар канори рӯди муқаддаси Ганг, дар шаҳри Патёлӣ, ки 300 км дуртар аз Дехлӣ ҷой гирифта буд, ба дунё омад. Падари ӯ Сайфиддин Махмуд аз қабилаи лочин буд. Ин қабила дар гирду атрофи шаҳри Кеш (Шахрисабзи вилояти Қашқадарён имрӯзаи Ҷумҳурии Ўзбекистон) мезистанд. Падари Амир Хусрав бо як гурӯҳ ҳамқабилаҳои худ дар замони ҳамлаи мугул (тақрибан солҳои 20 асри XIII) ватани аслии худро тарк карда, аввал ба Балх ва баъд аз он ҷо ба Ҳиндустон хичрат намуданд. Сайфиддин Махмуд, ки марди шучоъ ва ҷанговар буд, дар Ҳиндустон ба дарбори Илтутмиш (1211-1236) ном ҳоким ба хизмат даромад. Ӯ зуд чун марди далер ва мубориз шӯҳрат ёфта, дар набарди халқҳои Ҳиндустон бар зидди иетилогарони мугул ғаълона ништирок варзид. Вале соли 1261 хангоми ҳафтсолагии Амир Хусрав дар яке аз муҳорибаҳои зидди мугулон кушта шуд. Модари Амир Хусрав Давлатноз аз тоҷикони Дехлӣ буд. Ӯ соли 1299 аз олам гузашт.

ШАРҲИ ҲОЛ Яминуддинро дар хурдӣ ба мактаб доданд. Ӯ бо акли расо, зеҳни тез ва қобилияти дарсазхудкуниаш омӯзгорон ва ҳамсабақҳои худро ба ҳайрат мегузошт. Бинобар ҳамин падараш ва баъди марги ӯ бобои модариаш Имодулмулк ба дарсҳои расмии мактаб маҳдуд нашуда, ӯро ҳаттотӣ ва мусиқӣ омӯзонданд.

Ханӯз дар айёми кӯдакӣ Яминуддин ба мутолиаи адабиёти тоҷику форс машғул шуда, хусусан осори Рӯдакӣ, Шохномаи Фирдавсӣ, Ҳамсаи Низомӣ ва девонҳои Саноию Анвариро бисёр мутолиа мекард. Баъдҳо ӯ асарҳои Саъдиро бисёр мехонд. Худаш аз 7-8 солагӣ ба машқи шеър сар карда, дар 12-солагӣ аллакай шеърҳои пухта мегуфт. Ҷавонии ӯ ба замони ҳокимияти Ғиёсиддин Балбан (1265-1287) рост омад. Вай дар 20-солагӣ таҳсилро хатм намуда, ба хизмати давлатии дарбори ҳокими Мултон даромад ва дар 39-солагиаш унвони “амир”-ро гирифт. Умуман хизмати давлатии Амир Хусрав дар дарбор 52 сол давом кард. Ӯ дар дарбори ҳокимони мусулмони Мултон, Бангола, Ауд ва Дехлӣ хизмат кардааст.

Амир Хусрав соҳиби онла буда, фарзандони зиёде дошт. Номҳои духтарони ӯ Афифаю Мастура ва писаронаш Масъуд, Хизр, Рукниддин, Муборак, Муҳаммад ва Малик Аҳмад маълум аст. Ҳамчунин ӯ бо Низомиддин Авлиё Ҳасани Дехлавӣ, Зиёуддини Баронӣ барин аҳли фарҳанг дӯстӣ дошт.

Замони Амир Хусрав замони ғурӯҳҳои фочнаборе буда, лашкариёни мугул замиро сӯхта, шаҳрҳои воҳаҳои сабзу хуррамро ба харобаҳо табдил мелоданд. Фатароти лашкари мугул офати ягона

набуд. Чангҳои ҳокимони маҳаллӣ ва низоъҳои мазҳабии ҳиндувону мусулмонон боиси садҳо мусибату фалокатҳо мешуд. Амир Хусрав низ шахсан соли 1285 дар чанги зидди мугулҳо иштирок намуда, ҳамроҳи дӯсташ шоир Ҳасани Дехлавӣ ба дасти мугулҳо асир афтада, бо тасодуфе наҷот меёбад. Амир Хусрав шоҳиди бисёр кушторҳои ҳокимони хунхори маҳаллӣ буд.

Адиб ҳокимону амалдоронро ба сулҳу салоҳ ва адлу под даъват менамуд. Аммо сухани ӯ камтар шунида мешуд. Аз ин рафтор ба тағт омада, шоир хост, ки тарки хизмат кунад ва дигар ба хизмати дарбор барнагардад. Вале соли 1286 Султон Алоуддин Муҳаммади Хилҷӣ ӯро ба хизмати дарбори худ ҷалб намуд. Аммо муҳити носолими дарбор, игвою дасисабозиҳо ва рақобати мансабхоҳон Амир Хусравро водошт, ки соли 1271 ба ҳалқаи муридони шайхӣ машҳури фирқаи Чистия Низомиддин Авлиё (1236-1325) ворид гардад. Шайх шоирро бисёр дӯст медошт. Мурид барои шоир намунаи ахлоқи баланд, одоби писандида ва инсонӣ комил буд. Ашъори ба шайх бахшидан шоир ҳамин маъниро ифода мекунад.

Амир Хусрав 27 сентябри соли 1325 вафот кард. Қабраш дар Дехлист.

ЭҶОДИЁТИ ШОИР Амир Хусрав аз сермаҳсултарин суханварон буда, чандин китобҳои бадеии назму наср ва асарҳои илмӣ дорад. Адаби умумии онҳо ба 50 мерасад. Баробари шоири беҳамто будан ӯ дар мусиқии амалӣ ва назарӣ маҳорат доштааст. Дар Ҳиндустон то имрӯз оҳангу навоҳои "Мучир", "Созгорӣ", "Ушшоқ", "Мувофиқ", "Фарғона", "Нигор", ва ғайраҳо аз эҷоди ӯ медонанд. Рисолаҳои ӯ оид ба мусиқӣ шӯҳрат доштанд. Ҳамватанони шоир ихтироии дилрубӯ, соранг, сато ва ситор барин асбобҳои мусиқиро низ ба ӯ нисбат медиҳанд. Хусусияти умдан оҳангҳои Амир Хусрав он аст, ки ӯ дар асоси дарки асрор ва пайвасти мусиқии ҳиндии замони худ, мусиқии ҳиндии қадимӣ ва мусиқии халқҳои Эрону Оснён Миёна ва Афғонистон савту оҳангҳои пурмазмун ва тозае офарид, ки барои наздик шудани мусулмонҳо ва ҳиндуҳо мусоидат мекард.

Амир Хусрав яке аз аввалин сухансароёни Ҳиндустон аст, ки ба назми урдузабон, ки дар он вақт забони он "реҳта" ном дошт, асос гузошт.

ДЕВОНҶОИ ХУСРАВ Суханвари номӣ ва мутафаккири бузурги Ҳиндустон Амир Хусрави Дехлавӣ яке аз пурмаҳсултарин шоирони лирики адабиёти тоҷику форс буда, дар таърихи адабиёт аз худ осори бисёр гаронбаҳо боқӣ гузоштааст. ӯ нахустин шахсеест, ки аз худ панҷ девони муқаммалӣ ашъори лириқӣ боқӣ гузоштааст. Дар эҷоди ашъори лириқӣ Амир Хусрав суннати Рӯдакӣ, Ҳоконӣ, Масъуди Саъди Салмон, Анварӣ ва хусусан Саъдии Шерозиро устувор гардондаю газалро ба ҳадди аъло расонд.

Девонҳои Амир Хусрав аз ҷихати навъҳои шеърӣ ниҳоят ғани буда, шоир касидаю газал, китъаю рубой, мусаммат ва маснавиҳои худро бо камолӣ устодӣ эҷод кардааст. Нусхаҳои ҷомеи девонҳои панҷгонаи Амир Хусрав фақат аз чинси газал то 2200 шеърро дарбар мегиранд. Таъсифи мухтасари девонҳои Амир Хусрав чунин аст:

1. Тӯҳфат-ус-сигар (Тӯҳфаи замони наврасӣ) - соли 1273 тартиб дода шуда, тақрибан 3000 байт шеърҳои дар синни 16-19 солагӣ навиштаи шоирро дарбар мегирад.

2. Васат-ул-хаёт (Миёнаи зиндагӣ) - соли 1283 мураттаб гардида, маҳсули лирикии дар синни 20-30 солагӣ офаридаи муаллифро фароҳам овардааст. Ҳаҷми онро ҳуди шоир 8401 байт зикр мекунад:

Чорсаду як асту ҳашт ҳазор
Ҳама байт аз ҷумла кушода никоб.

3. Ғуррат-ул-камол (Оғози камол) - соли 1297 ҷамъ оварда шуда, шеърҳои дар синни 31-43 солагӣ сурудан шоир дар он ҷой дода шудааст. Он аз 800 байт иборат аст. Дар ин девон касидаҳои ғалсафӣ ҷои зиёдро мегиранд.

4. Бақияи нақия (Бақияи пиронсолӣ) - соли 1318 омода гардида, аз 8360 байт таркиб ёфтааст.

5. Ниҳоят-ул-камол (Ниҳояти камол) - соли 1325, якҷанд моҳ пеш аз ғавти шоир, тартиб дода шудааст. Ҳаҷми умумии ин девони Амир Хусрав аз 4084 байт иборат аст.

Ҷамъан девонҳои панҷгонаи Амир Хусрав аз 32645 байт фароҳам оварда шудаанд. Вале Амир Хусрави Дехлавӣ боз бисёр газалҳое дорад, ки ба девонҳои панҷгонаи ӯ дохил нашудаанд. Адаби чунин абёти ӯ аз 5000 зиёдтар аст. Хулоса, мероси лирикии маълуми ӯ алҳол аз 37500 байт бештар аст.

Амир Хусрав, ки муосири Саъдии Шерозӣ буд, дар инкишофи газал равияи газали Саъдиро давом дода, дар ширинӣ, суфтагӣ ва нозукӣ дар гақомули он саҳми арзандае гузоштааст. Ғазалҳои ӯ аз ҷихати соддагии баён, зебоии сухан ва маҳками аҷзо хеле барҷаста мебошанд. Вале аз ҷихати мавзӯ маҳлуд буда, аз мавзӯҳои ишқ, тасаввуф, ирфон ва маю муғриб хеле кам хориҷ мешаванд. Шоир дар васфи маъшуқа, сӯзу гудоз, ҷазабаи ишқ ва розу ниёзи ошиқ доди суханро додааст. Аҳли таҳқиқ Амир Хусравро аз ин ҷиҳат барҳақ аз тақмилдиҳандагони газали равияи Саъдӣ шинохтаанд. Беҳуда нест, ки ҳуди Амир Хусрав иртиботи газалҳои худро бо газалҳои Саъдӣ зъғироф менамояд:

Ҷилди суханам дорад шерозаи шерозӣ.

Ё ин ки:

Хусрави сармаст андар соғари маъний бирехт
Шира аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд.

Албатта, Саъдии Шерозӣ аз шоири сеҳрбаёни Ҳинд Амир Хусрав ҳабар дошт. Лекин онҳо бо ҳам вонахӯрдаанд.

Гоҳе мешавад, ки кас барои мисоли мувофиқе девони шоирро чандин бор тагурӯ мекунад, то ин ки намунаи дилхоҳе пайдо шавад. Амир Хусрав дар ин бобат имтиёз дорад, тамоми ғазалҳои ӯ аъло ва гуворо мебошад:

Эй туро дар дидан ман чон хоб,
Дидан бехобам аз ту чон об.
Шаб, ки хобам нест, баҳри диданат
Чанд созам хешро амдан¹ ба хоб?
Чашмам, эй чон бо хаёли рӯи ту
Нимае абр асту нима офтоб.
З-он лаби майгун, ки ҳуш аз ман бибурд,
Хун ҳамегирям чу бар оташ кабоб.
Бо лабат дорам саволе, чун кунам,
Танг меояд дахонат дар чавоб.
Маст гаптам, баски хӯрдам хуни дил.
Чун нагардам маст бо чандин шароб?
Гул шуд аз акси рухат дар чашми ман,
З-оташи дил мекашам з-он гул гулоб!
Ҳаст хуршеди киёмат рӯи ту,
Хатти мушкин дафтари явмулхисоб²
З-он киёмат оламе дар чаннат аст,
Банда Хусрав то киёмат дар азоб.

Дар ин ғазал ҳам ишқ, ҳам сӯзу гудоз, ҳам тасвири хусни махбуба ва ҳам ҳолати рӯхонии ошиқ бо маҷоз, ташбеҳ, тазод, муболиға ва ғайра ифода гардидааст.

Дар тамоми таърихи минбаъдаи адабиёти тоҷикзабонон ашъори лирикии Амир Хусрав мавриди пайравӣ қарор гирифта, бисёр ғазалҳои ӯ дар ҷузви Шашмаком ва бо оҳангҳои халқӣ суруда мешаванд. Ҷомӣ, Навоӣ, Мушфиқӣ ва дигарон анъанаи ӯро давом дода, ҳар кадоме аз 3 то 5 девон тартиб додаанд.

Қасида дар осори Амир Хусрав мавқеи қалон дорад. Ҳаҷми умумии қасидаҳои ӯ беш аз 10000 байт аст. Аксари қасидаҳои ӯ мадеҳавӣ буда, шоир онҳоро дар давоми 52 соли хизмати дарборнаш дар ситиши ҳокимон ва шохзодагон навиштааст. Аммо ӯ он гуна қасидаҳоро на аз сари шавқ, балки аз рӯи маҷбурият мегуфтааст. Бинобар ҳамин худ эътироф мекунад:

Аз гуфтани мадҳ дил бимирад,
Шеър арчи тару фасех бошад.
Гардад зи нафас чароғ мурда,
Гар худ нафаси Масех бошад.

Қасидаҳои фалсафӣ ва ирфонии ӯ аз ин гурӯҳ мустасно буда, дар ин

¹ Амдан - касдан.

² Явмулхисоб - рӯзи ҳисоб, рӯзи киёмат.

бобат ӯ анъанани Хокониро такмил дода, дар ин навъи қасидаҳои хеш масъалаҳои ахлоқ, таълиму тарбия ва мафкура дар шаклҳои хуби шоирона баён карда мешаванд. Аз ҳамин ҷиҳат чунин қасидаҳои Амир Хусрав дар тӯли асрҳо ҷавобҳои зиёдеро ба вучуд овардаанд. Масалан ба касидан машхури ӯ Дарёи аброр беш аз 50 шоири асрҳои XV-XIX ҷавоб гуфтаанд, ки Ҷомӣ ва Навоӣ низ аз он қабиланд. Ба матлаи ин се касида таваҷҷӯҳ фармоед:

Дарёи аброри Амир Хусрав:

Кӯси шах холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ конеъ шуд ба хушқу тар, шахи баҳру бар аст.

Луччат-ул-асрори Ҷомӣ:

Кунгури айвони шах, к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон, к-аш ба девори хисори дин дар аст.

Тухфат-ул-афкори Навоӣ:

Оташин лаъле, ки тоҷи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.

Ҳамса. Дар адабиёти тоҷику форс Амир Хусрави Деҳлавӣ нахустин шоирест, ки дар пайравии Ҳамсаи Низомӣ Ҳамсаи пурра навиштааст. Ӯ ба Низомӣ эҳтироми бузурге дорад:

Назми Низомӣ ба латофат чу дур,
В-аз дури ӯ сар ба сар офоқ пур.

Ҳамсаи Амир Хусрави Деҳлавӣ, ки аз 17896 байт иборат аст, дар муддати дуним сол эҷод гардидааст. Ҳамаи онҳо бо дostonҳои Низомӣ ҳаммавзӯ буда, Амир Хусрав воқеаҳо, ҷузъиёт ва хислати қаҳрамонҳоро ба тарзи нав нигоштааст. Dostonҳои Ҳамсаи Амир Хусрав инҳоанд:

1. Матлаъ-ул-анвор, ки аз 3310 байт иборат аст. Шоир онро 9 октябри соли 1298 шурӯъ карда, 27 сентябри соли 1299 ба итмом расондааст. 2. Ширин ва Хусрав аз 4124 байт таркиб ёфта, соли 1299 суруда шудааст. 3. Маҷнун ва Лайлӣ 2660 байт аст соли 1299 анҷом ёфтааст; 4. Оинаи исқандарӣ 4450 байтро фаро гирифта, соли 1300 таълиф гардидааст. 5. Ҳашт бихишт 3352 байтро дарбар намуда, соли 1301 ба риштаи назм кашида шудааст.

Мағзи афкори ахлоқӣ ва таълимии Амир Хусравро фаро гирифтани илм, тарғиби одоби писандида, дурӣ ҷустан аз зиштиҳо ташкил мекунад:

Шарафи одамай чу аз илм аст,
Ҳар кӣ доност, бандан ӯям,
В-он ки беилм мансабе ҷӯяд,
Мансаби ӯст мабразе гуям.

Ба гайр аз ин, Амир Хусрави Деҳлавӣ чандин дostonе дорад, ки аз ҷиҳати мавзӯё бесобиқа буда, зиндагӣ, таърих, иқлиму табиат, онро

русум ва воқеаҳои Ҳиндустонӣ замони шоирро инъикос менамоянд. Дар ин қабил достонҳои ӯ Қирон-ус-саъдайн, Мифтоҳ-ул-футӯҳ, Нӯҳ сипеҳр, Туглуқнома ва Дувалронӣ ва Хизрхон ҳеле машҳур гардидаанд. Ҳар як сипеҳри Нӯҳ сипеҳр бо вазни дигар навишта шуда, дар Дувалронӣ ва Хизрхон ишқи муҳаббати ҳиндудухтар Дувалронӣ ва мусулмонписар Хизрхон бо як самимияти ҳос тасвир ёфтааст. Ин мавзӯ, ки дӯстии халқҳои Ҳиндустон ва баробарии дину мазҳабҳоро тарғиб менамояд, ҳанӯз ҳам аҳамияти ҳудро нигоҳ медорад. Драманависи тоҷик Ғанӣ Абдулло дар асоси ин достони Амир Хусрав бо номи Фарёди ишқ (1975) фочиае таълиф намуд, ки онро тамошобинон писандиданд.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар баробари доштани истеъдоди бузурги фитрӣ шахси ҳеле меҳнатдӯст буд. Вай аз сари шавқ ва сӯзи дил шеър мегуфт, зеро ақида дошт:

Як сафҳаи пур аз шарораи шавқ
Бехтар аз дусад китоби безавқ.

Гуфтори Амир Хусрав касро ба мардонагӣ шучоат, покӣ, инсоннавозӣ, омӯхтани илму ҳунар, сулҳу сафо ва дӯстӣро иттиҳод даъват менамояд. Қаҳрамонҳои мусбати достонҳои ӯ дар мавқеи халқ қарор гирифтани ӯро мефаҳмонанд. Маҳбубияти адиб дар замони мо низ дар ҳамин аст.

Осори таърихии Амир Хусрав Ҳазоин-ал-футӯҳ, Таърихи Дехлӣ ва амсоли инҳо ба арзиши баланди илмӣ молик мебошанд.

Дувалронӣ ва Хизрхон

Ба навиштани ин достон Амир Хусрави Дехлавӣ 21 сентябри соли 1315 шурӯъ намуда, 1 феввали соли 1316 ба охир расондааст. Ҳаҷми он 4519 байт мебошад. Мавзӯи достон ишқи пурғудози мусулмонписар Хизрхон ба ҳиндудухтар Дувалронӣ аст, ки ба тафриқи динӣ, мамониатҳои наҷодӣ ва адовати рӯҳонӣ мусулмону ҳинду нигоҳ накарда, муҳаббати покро аз ҳама гуна мавҳумот ва расму ойини маҳдудкунанда боло гузошта, барои ба висоли яқдигар расидан талош мекунанд. Вале муҳити носозгор ва русуми фитнакор қаҳрамонҳои асосии достонро ба марг мерасонанд.

Достонро шоир дар асоси ҳодисаҳои таърихии замони худ - ишқи писари подшоҳи сулолаи Хилҷии Ҳиндустон Алоуддин Муҳаммадшоҳ (1296-1316) - Хизрхон ва духтари рочаи Гучарот Рой Қаран - Дувалронӣ навиштааст. Вале услуби таълифи ӯ қиссанардозӣ ва афсонашиғориро мемунад. Оғозу анҷоми он ҳам ба қиссаю афсонаҳо шабеҳ аст ва барои ҳамин достони Дувалронӣ ва Хизрхон дар асоси воқеаҳои реалӣ нигошта шуда бошад ҳам, ба асари реалистӣ балки анъанавии романтикӣ мебошад.

Дувалронӣ ва Хизрхон дар шакли маснавӣ ба риштаи назм кашида шуда, вазнаш бахри хазачи мусадласи максур ё махзуф аст:

Ги-	ро	-мӣ	гав-	ха	ре	шуд	о	да	-ми	-зод,
Зи-	хӣ	гав	ҳар	ки	нӯх	дар	-ё	а-	зӯ	зод
Ма-	фо-	й-	лун	ма	-фо	й-	лун	ма	-фо	-йл
v	-	-	-	v	-	-	-	v	-	-

Рукни охир метавонад, ки дар шакли фа-ӯ-лун (v – –) низ ояд. Хизрхон худ саргузашташро навишта монда будааст. Амир Хусрав хангоми ба риштаи назм кашидани достон аз он ёддоштҳо дар созмони хати сюжет истифода бурда, ба ин нукта борҳо ишора кардааст. Инчунин, дар асли хиндӣ номи Дувалронӣ Девадӣ (Девалдавӣ) будааст. Шойр ба сабаби дар таркиби он ном мавҷуд будани ҳиҷои “дев” он исро аз “Девадӣ” ба “Дувалронӣ” тағйир додааст. “Дувал” шакли чамъи “давлат” мебошад. Дар ин бора худи муаллифи маснавӣ менависад:

Дувалронӣ, ки хаст андар замона
 Зи товусони Ҳиндустон ягона,
 Ба расми ҳиндуй аз мому бобаш
 Дар аввал буд Девадӣ хитобаш.
 Ба номи он парӣ чун дев раҳ дошт,
 Фусуни банда аз деваш ниғаҳ дошт.
 Чунон расми бадал кардам муроот,
 Ки он хиндӣ алам барзад зи ҳиндот.
 Яке иллат дар ӯ афкандам аз хор,
 Ки “девал”-ро “дувал” кардам ба хинҷор,
 “Дувал чун чамъи “давлатҳо”-ст дар самъ
 Дар ин ном аст давлатҳо басе чамъ.
 Чу “ронӣ” буд соҳибдавлату ком,
 Дувалронӣ мураккаб кардамаш ном.

Дувалронӣ ва Хизрхон бо бобҳои анъанавӣ - ҳамд, наът, меъроҷ, мадҳи муршид (яъне пири рӯҳонии шойр) ва ҳукмрони замон, сабаби назми китоб ва гайра оғоз мегардад. Бахшҳои таърифи забони хиндӣ, тавсифи соҳибҷамолони хинду, зикри матоъҳои хос ва васфи табиати зебои Ҳиндустон аз меҳри беандозаи шойр нисбат ба он кишвар гувоҳӣ медиҳанд.

Накли саргузашту мочароҳои қаҳрамонҳои асосии достон ба ҷаҳордах боб тақсим шуда, ҳар боб аз се қисмат таркиб ёфтааст. Дар ҳар боб аввал суханҳо ба тарзи умумӣ баён гардида, сипас шойр ба баёни асли матлаб мепардозад ва дар охир ҳар бобро бо ду ғазал - яке аз забони ошӣк ва дигаре посух аз лаби маъшуқа чамъбааст менамояд. Вале ин ғазалҳо бо мазмуни умумӣ, шакл ва вазн аз қисматҳои дигари достон тафовуте надоранд ва фақат ба ном ғазал унвон гирифтаанд. Амир Хусрав дар Дувалронӣ ва Хизрхон ҷо-ҷо барои тамсил

хикоятҳои халқӣ меорад, ки арзиши баланди тарбиявӣ ва ибратомӯздоранд. Инҳо хикоятҳои халқии “Муш хоб мебинад, ки уштур шудааст”, “Бузу меш”, “Махмуду Аёз”, “Ҳиндуи оташпараст” ва ғайра мебошанд.

МУНДАРИҶАИ ДОСТОН Султон Алоуддин Муҳаммадшоҳи Хилҷӣ соли 695 хичрӣ, ки ба 1296 мелодӣ баробар аст, бо лашкари зиёд ба Деҳлӣ ҳуҷум оварда, ба тахти он ҷо менишинад. Сипас мулкҳои Синд, Кӯҳистон, Дарё, Сумиот, Молва, Самона, Талинг, Маъбар низ ба қаламрави Султон Алоуддин пайваста мешавад. Алоуддин бо муғулҳо мечангад. Ниҳоят Чатрорро забт намуда, онро ба писари худ Хизрхон мебахшад ва ба ин муносибат номи онро ба Хизробод табдил медиҳад.

Вақте ки Хизрхон даҳсола буд, ба дарбори Султон Алоуддин хиндудухтари ҳаштсола Дувалрониро меоранд. Ин ду бача дар як ҷо бо ҳамдигар бозӣ карда мегарданд. Ниҳоят онҳо ба якдигар дил мебанданд. Лекин падару модари Хизрхон ба тӯи онҳо монеъ шуда, модари Хизрхон Дувалрониро дар қалъаи Лаъл маҳбус мекунад. Волидайнӣ Хизрхон ба ин ҳам қонеъ нашуда, Хизрхонро маҷбуран 23 рамазони соли 711 хичрӣ ба духтари тағояш Алапхон хонадор мекунад. Вале Хизрхон ба зани маҷбурии худ дил баста наметавонад.

Дувалронӣ ба Хизрхон пайғом фириастода, ғаму ҳасрати ҷудои хешро бо сӯзу гудоз шарҳ дода, Хизрхонро сарзаниш мекунад, ки ӯ ёри дигар баргузидааст. Хизрхон ба пайғоми дӯстдоштан худ ҷавоб навишта, дар он ба Дувалронӣ ҳамеша содик будани худро изҳор менамояд.

Баъди хичрони зиёд ошиқу маъшуқа ба висоли ҳам мерасанд. Хизрхон зани маҷбуриашро талок дода, Дувалрониро ҷун рафикаи ягонаи ҷонии худ мепазирад. Дувалронӣ аз Хизрхон обистан мегардад. Дар ҳамин ҳангом падари Хизрхон бемор мешавад. Хизрхон ният мекунад, ки агар падараш шифо ёбад, ҷойҳои муқаддасро зиёрат хоҳад кард.

Дар тани Алоуддин нишонаҳои беҳбудӣ палидор мегардад. Хизрхон бо ҷанд нафар ёрони худ пиёда сӯи Хатнопур роҳ пеш мегирад. Ноиби султон Малик Кофур дар набудани Хизрхон назди Султон Алоуддин нисбат ба ӯ бадгӯӣ менамояд, ки гӯё ӯ дар қасди ҷони падар аст. Баъди баргаштани Хизрхон ба Деҳлӣ падараш ӯро дар қалъаи Гаволиёр ба зиндон мепартояд. Дар зиндон низ Дувалронӣ Хизрхонро таиҳо намегузорад. Зиндон барои онҳо гӯё ғушаи начот буд:

Ҳам ӯ ёру ҳам ӯ мӯнис, ҳам ӯ дӯст,

Ҳам ӯ ҷону ҳам ӯ мағзу ҳам ӯ пӯст.

7 шавволи соли 715 хичрӣ, ки баробари 4 январи соли 1316 аст, Алоуддин вафот мекунад. Идора намудани мамлакат ба ихтиёри Малик Кофур мегузарад. Бо фармони ин шахси баттол Сунбул ном кас

ба нашмони Хизрхони махбус мил мекашад. Вале Малик Кофур низ билохира ба чазои худ мерасад. Ҷро ба сабаби бадкорихояш ба марг мерасонанд. Ба тахт бародари хурдии Хизрхон Муборакшоҳ менишинад. Вай ба назди Хизрхон вакил фиристода, аз ӯ хоҳон мешавад, ки аз баҳри Дувалронӣ баромада, ба дарбори ӯ фиристад:

Дувалронӣ, ки дар пешат каниз аст,

Каниз, ар маҳ бувад ҳам, сахл чиз аст.

Табиест, ки Хизрхон чунин талаби ҳақоратомези Муборакшоҳро қатъиян рад мекунад. Муборакшоҳ аз ин рафтори Хизрхон ба ғазаб омада, ӯро ба қатл мерасонад.

Дувалронӣ аз марги Хизрхон зери бори ғаму андӯхи бепоён дар азоб монда, меҳоҳад, ки мувофиқи расму ойини ҳиндуҳо баробари қатли шавҳараш худро сӯзонад. Аммо аз сӯхтан худдорӣ намуда, бо роҳҳои дигар худро нобуд кардан меҳоҳад. Вале сурати воқеи ин ҳодиса дар достон тасвир нашуда, бо ҳамин мундариҷаи мухтасари достони Дувалронӣ ва Хизрхон поён мепазирад.

Ғояи асосии достони Дувалронӣ ва Хизрхон дӯстии халқҳои ҳиндуву мусулмон аст, ки барои мардумони нимҷазираи Ҳиндустон асрҳо боз мисли обу ҳаво зарур буд. Ҳанӯз ҳам ин масъала аҳамияти худро гум накардааст. Дар зимни масъалаҳои дӯстӣ баланд нигоҳ доштани кадрӣ одам, сарфи назар аз пайрави қадом дину мазҳаб будан, адолату инсонгарӣ, ахлоқи шоиста ва амсоли инҳо низ тарғиб гардида, бадӣ, игво, зиштӣ, ҳасаду рақобат ва падидаҳои дигари ахлоқи ношоиста маҳкум карда мешавад:

Одамӣ аст аз пайи коре бузург,

Ғар накунад, ҳаст Ҳиморе бузург.

**ЧЕҲРАИ
ҚАҲРАМОНҲОИ
АСОСИИ
ДОСТОН**

Дар достони Дувалронӣ ва Хизрхон як силсила чеҳраҳои ҷолиби диққат мавҷуданд. Аз қаҳрамонҳои мусбат Дувалронӣ ва Хизрхон ва аз персонажҳои манфӣ Малик Кофуру Муборакшоҳ, аз аввал то охир дар рафтору кирдор ва ҳулку хӯ муқобили якдигаранд. Дувалронӣ ва Хизрхон чун образҳои мусбат фақат ҷиҳатҳои хуби сурату сирати худро паёпай, зина ба зина ва тадриҷан зоҳир менамоянд. Онҳо дар ниҳоят ҳамчун ошику маъшуқай вафодор, инсонҳои хуб, шахсони писандида ва одамони доки ибрат пурра таҷассум мегарданд. Амир Ҳусрави Деҳлавӣ инсонӣ дар тасаввури ӯ идеалиро то андозае дар сими Дувалронӣ ва Хизрхон тасвир намудааст. Бар хилофи Дувалронӣ ва Хизрхон Малик Кофур ва Муборакшоҳ чун шахсони золим, бераҳм, ҳасадхӯр, чоҳпараст ва ҳатто барои наздикони худ бешафқат инъикос гардидаанд. Низоъҳо, афкори мухталиф, бархӯрдҳои ахлоқӣ, андешаҳои муқобили иҷтимоӣ, дунёфаҳмӣ, ҷаҳонбинӣ, масъалаҳои инсондӯстӣ, усулҳои

мамлакатдорӣ, муносибат бо мафкураҳои гуногун ва мавқеи граждании умумӣ ба воситаи талошу набарди ин ду тарафи ба ҳамдигар зид ба миён гузошта шуда, ҳал карда мешаванд.

Барои тақдирӣ Хизрхон пеш аз ҳама падару модари ӯ ва тарзи ҳукмронии падараш Алоуддин нақши муайяне доранд.

Алоуддин дар достон чун ҳокими мағрури забткор, айёш, хуношом, харомхӯр, золим, гонатгар ва бераҳм нигошта шудааст. Вай аввал барои забту гонати вилоятҳои гуногуни Ҳиндустон сарлашкарҳои худро мефиристонанд. Агар он вилоятҳо ба воситаи амалиёти сарлашкарон ба ӯ тобеъ нашавад, худаш шахсан бо микдори зиёдатари сипоҳиён ба он ҷойҳо ҳамла оварда, раияти бисёртареро аз дами шамшер гузаронда, мардумро ба воҳима меандозад. Бо ҳамин одамон аз тарси ҷони худ итоати ӯро маҷбурӣ ихтиёр мекунанд. Лаҳзаи ибратомӯзи ҳукмронии Алоуддин фақат он аст, ки ӯ бар зидди мугулҳо ҷангида, истиклолияти Ҳиндустонро аз таҷовузи он хунхорони ваҳшӣ ҳимоят карда буд. Дигар достони худӣ ӯ ҳамеша хунолуд буданд.

Малик Кофур ва Муборақшоҳ тасвири Алоуддинро пурра мегардонанд. Малик Кофур бо игво, хабаркашӣ ва дасисабозиҳо Хизрхонро дар ҷашми падараш бад карда, Алоуддинро водор менамоянд, ки аз Хизрхон гумони бад бурда, ӯро ба зиндон партояд. Бо игвои ҳамин марди манфур тағои Хизрхон Алапхон низ ба қатл расонда мешавад. Малик Кофур рақибони худро бо дастӣ Алоуддини худписанду худхоҳ кушонда, иқтидори дарборро суғуст мегардонад. Чун шахси мунофиқ ва дурӯя Малик Кофур худро рӯякӣ дӯсти гамхори Алоуддин вонамуд карда, дар асл ба решаи салтанати ӯ теша мезанад. Дар натиҷа баъди марги Алоуддин, ки ҳама наздикони худро несту нобуд карда буд, инони умури мамлакатро ба даст гирифта, барои боз ҳам гармтар шудани бозори зулму ситам имкониятҳои нав фароҳам меорад. Вай ба ҷашми Хизрхони маҳбус мил кашада, ӯро кӯр мекунад. Амалдоронаш то метавонанд халқро гонат мекунанд. Аммо дар ниҳоят худӣ Малик Кофур низ мувофиқи таъбири халқии “ҷоҳанро ҷоҳ дар пеш” дар ивази бадӣҳо ва ситамгарихояш кушта шуда, ба ҷазои худ мерасад:

Замона сохт теғе з-оҳи мазлум,

Сари шумаш ғиғанд аз гардани шум.

Ин тарзи сурат гирифтани воқеа, ки заминаи воқеи таърихӣ дошт, ба маслаки инсондӯстии шоир низ созгор буд.

Ҳамин гоҷи оқибат ба ҷазо расидани бадкору золим аз ормонҳои наҷиби халқ аст, ки бисёр бузургони адабу фарҳанги форсу тоҷик ба он эътиқод доштанд. Амир Хусрав низ аз онҳо буд.

Муборақшоҳ дар бераҳмӣ ва ситамгарӣ аз падари худ Алоуддин ҳам мегузаронад. Тамоми рафтори қабеҳи ӯро такрор менамояд. Барои соҳиби тахту тоҷ шудан ӯ низ аз ҳеч гуна хиёнатӣ ҷиноят рӯ наметобад. Нисбат ба бародари худ Хизрхон ягон зарра шафқату тараххум

надорад. Хизрхонро махз ӯ ба катл расонда, мехоҳад, ки бешарафона зани конунии ӯ Дувалрониро ба воситаи дилхушии худ табдил диҳад. Вай ба хешовандони дигари худ низ раҳме надорад. Имоиу вичдони ӯ тахту тоҷ аст. Шарафи инсониро ба чоҳпарастӣ иваз кардааст. Бо вучуди кабоҳатҳои зиёд агар дар ниҳоди Алоуддин баъзе мугҷаҳои инсонӣ (масалан, истиклолиятҳои ӯ) боқӣ монда бошад, дар тинати Муборакшоҳ заррае ҳам аз ин хислатҳо мавҷуд нест. Вай фақат сазовори нафрат аст.

Модари Хизрхон ба дигарон монанд нест. Вай фақат бо ранги сиёҳ ва ё ранги сафед тасвир нашоудааст. Дар ботини ӯ гоҳе мугҷаҳои меҳру мухаббати модарӣ бедор шуда, бахти Хизрхонро мехоҳад. Аммо чун зани мусулмони асри миёна намехоҳад, ки фарзандаш хиндудухтар Дувалрониро ба занӣ гирад. Барои духтари Алапхонро гирифтани ва аз Дувалронӣ дар ибтидо ҷудо шудани сабабгори асосӣ ҳамин зан аст. Вай дар ин маврид нисбат ба фарзанди худ Хизрхон, ҳатто бешафкат аст. Вале азобу кулфатҳои хитронӣ ӯро дида, ба он тоб намеорад. Ниҳоят розӣ мешавад, ки Дувалронӣ ва Хизрхон чун зану шавҳар ҳамроҳ бошанд.

Амир Хусрав чун рӯхшинос нозук будани дили модарро хубу марғуб ба қалам медиҳад.

Дар тасвири Амир Хусрави Дехлавӣ Дувалронӣ духтарест, ки зоҳири ораста ва ботини пироста ӯро зеб медиҳад. Ӯ пеш аз ҳама духтари соҳибчамолест, ки чехраи зебову ҳусни оламоро дорад. Ӯ чун товусони Ҳиндустон хиромон аст. Вай хандонрӯ, хушқомат ва пуришваю ноз мебошад. Бо чашмони фатону миҷғони хуирез дили Хизрхонро сайд мекунад. Аз ҳама муҳимаш ин ки дар аввал Хизрхон инро пай намебурд. Баъди тухми мухаббат дар дили ӯ пайдо шудани рӯз то рӯз чамоли Дувалронӣ дар назари ӯ баркамолтар ҷилвагар мешавад. Азбаски тухми мухаббат дар дили Хизрхон нумӯ ёфта, ба ишк мубаддал мегардад, барои ошиқ дар ботини ӯ ҷуз ба маъшуқа барои дигарон ҷое боқӣ намест.

Вафодорӣ, ғамгусорӣ, ҷонсупорӣ ва сабру тоқат аз сифатҳои барҷастаи хислати ин духтари вариру ва сарвари ҷумла ҳубони гуландом аст. Ҳанӯз ҷосусони Алоуддин ба ӯ хабар дода буданд, ки Қари “Ба парда духтаре дорад нухуфта, Гуле пушида, рӯе ношукуфта”. Поқӣ, исмат ва ҷиддият дар роҳи ишк аз эътиқодоти вичдони Дувалронист, зеро ба пиндори ӯ:

Чу набвад домани исмат намозӣ,
Ҳавасбозист он, не ишкбозӣ!

Аз тамоми образҳои офаридаи Амир Хусрав Дувалронӣ яке аз зеботарин образҳост, ки бо ҷиҳатҳои хубтарини умуминсонии худ, хусусан одамдӯстӣ, раҳмдилӣ ва садокати худ ба маҳбубаш, хонандаро мафтун мекунад, чун намунаи ибрат ӯро дар ин роҳ тарбият менамояд.

Хизрхон зодаю парвардаи Алоуддин ва мухити ӯст. Вай дар тарбия

аз бародари худ Муборакшоҳ фарқ намекунад. Аммо табнати ӯ инсонӣ некинод аст. Падару модари худро самимона дӯст медорад, бародараш Муборакшоҳро эҳтиром мекунад, бадии онҳоро намехоҳад. Ҳол он ки падар ӯро бо гумони бад, барои он ки мабодо тахту тоҷи ӯро соҳиб нашавад, ба ҳабе мегирад. Муборакшоҳ бошад, бо ҳамин гараз Хизрхон маҳбусу кӯркардашударо ба қатл мерасонад. Ин ду мард - Алоуддин ва Муборакшоҳ шахсоне ҳастанд, ки хунашон мувофиқи қонунҳо ва одоб ва сиёсати гуногуни ҷамъияти синфӣ шахшудааст. Онҳо барои ба максадҳои гаразноки худ расидан ва соҳибӣ ҷоҳу ҷалол шудан ҳама чиз, ҳатто зану фарзанд, хоҳару бародар ва шарафу номуси худро қурбон мекунанд.

Чаро Хизрхон аз онҳо фарқ мекунад? Ишқу муҳаббат ӯро аз атрофиёнаш мумтоз гардондааст. Чӣ навъ? Муҳаббат дили ӯро нарму раҳмин намуда, давлати ишқ тоҷу тахт, салтанату ҳукмронӣ ва ҳатто русуму оини маҳдудкунандаро дар назари ӯ беарзиш кардааст:

Агар худ ҳаст ганҷи бешуморам,
Баҳои ним ҷав иззат надорам.

Сарвати волотарини ӯ ишқ аст. Аммо ишқи ҷоннисорона, на ишқи булҳавасона ва воситан дилхушӣ. Маҳз барои ҳамин Хизрхон вақте ки духтари Алапхонро барои занӣ ба ӯ дода, ҳусну ҷамолашро таъриф мекунанд, дар ҷавоби насиҳатгарони худ мегӯяд:

Басо тан, к-он ба ҳам дар атроист,
Даруни дил ба сад манзил ҷудоист.
Агар худ сурати боғи бихишт аст,
Чу майли дил ба сӯяш нест, зишт аст.

Ҳангоме ӯро бародараш Муборакшоҳ аз ҳама дорой, истиқболи нек ва озодӣ маҳрум намуда, Дувалрониро низ мехоҳад, ки ба ҳарамии худ барад, Хизрхон инро барои худ азимгарин бадбахтӣ мешуморад. Ин ҳолат барои ӯ саҳттар аз аҷал аст. Вай изҳор мекунад:

Чу бахтамро даромал хуфтани саҳт,
Магар дар ҳоб бинам з-ин пас он баҳт,
Вале чун бо Дувалронист ҳобам,
Якин, к-он баҳту давлат боз ёбам.

Бо ин ҳам садоқату муҳаббати Хизрхон ба Дувалронӣ маҳдуд намешавад. Ишқу муҳаббат ба Хизрхон қуввату шӯҷоат ва устуворӣ мебахшад, дилашро нарм мегардонад, дар вучуди ӯ ангезаҳои инсондӯстиро пурқувват менамояд, оламро дар назари ӯ зеботар ҷилва медиҳад. Муҳимтар аз ҳама ишқ ошиқро аз тарсу ваҳм мубарро мегардонад. Алҳақ, ӯ дуруст мефармояд:

Чу меҳри дӯст дилро шуд инонгир,
На аз шамшер бим ояд, на аз тир!

Азобҳо ва ранҷҳо пайкари Хизрхонро аз ҳар сӯ мефишоранд ва ӯро

окибат ба марг мерасонанд. Аммо ӯ чун шахси идеалӣ торафт тараққӣ карда, на ин ки худ ба қасе зулму ситам ва бадиро раво намебинад, балки ба дигарон низ таълим медихад, ки аз бадӣ дур бошанд. Ӯ имони комил дорад, ки:

Чу некиву бадӣ бечустуҷӯ нест,
Накӯй кун, ки бад кардан накӯ нест.

Хамаи ин симои Хизрхонро басе наҷиб ва лоики пайравӣ ҷилвагар менамояд. Ба қавли шоир одамони нек ва хуб мисли шамъу чароғ аз манбаъҳои дигар нур бигиранд ҳам барои пешравии ҷамъият роҳи онро дар алоқа бо ҳам нурбор мегардонанд:

Ду шамъ арҷӣ бувад аз якдигар дур,
Вале пайванд ёбад нур бо нур.

Дувалронӣ ва Хизрхон достонест, ки саршори панду насихат ва молмоли андарзу ҳикмат мебошад. Шоир дар он аз худ ва аз забони қаҳрамонҳои мусбат ахлоқи шоистаро тарғиб мекунад. Донишмандони дарачаи иқтидору қудрати худро Амир Хусрав вочиб мешуморад:

Ба қадри хеш бояд қор бардошт,
Ба қадри зӯрмандӣ бор бардошт.

Амир Хусрав дар хотимаи достони Дувалронӣ ва Хизрхон ба фарзанди худ панд медихад, ки боадаб, хушахлоқ, донишманд, ҷӯёву пуё ва аз тамоми ҳислатҳои зишт дур бошад. Ӯ ҳатто ба ҷазо парвардани чунин ҳислатҳоро раво медонад:

Адаб шарт аст, агар фарзанд шӯх аст,
Сағи девонаро дору кулӯх аст.
Ба пушти беадаб раҳмат бувад кӯб,
Фарас чобук маҳон бе зарбати ҷӯб.

Шоир ҷасорат ва бебокиро таълим медихад:

Наҳанге шав, ки бо дарё кунад зӯр,
Кунад зеру забар дарё ба як шӯр.

Хамеша писанди доноён мебошад буд ва шугли одамон бояд дар зиндагӣ меъёр бошад:

Рақиш он кун, ки доноён писанданд,
На оине, ки нодонон биханданд.

Ба ҳамин тариқ Амир Хусрави Дехлавӣ дар асоси воқеаҳои таърихӣ замони худ достони муқамаллу марғубе офаридааст, ки асрҳо боз чун оинаи дӯстии халқҳои мусулмонӣ хинду бидуни нанг ба авлодони ӯ хизмат мекунад.

АДАБИЁТИ АСРИ XIV

Асри XIV дар таърихи халқи тоҷик аз замонавӣ буд, ки дар ибтидо кишвар ба подшоҳигарии хурд-хурд тақсим мешуд. Фақат дар нимаи дуввуми асри XIV халқҳои Осиёи Миёна, Эрон ва Закавказия дар натиҷаи муборизаҳои озодихонаи худ ба муқобили ҳукуматдорони мугул аз асорати 150-солаи чингизиён озод шуданд. Шаҳро, ҳунар, санъат ва адабиёт то андозае рӯ ба тараққӣ ниҳоданд. Дар Мовароуннаҳр Хуросон, Озарбойҷон ва Эрон Шарқ, ки каламрави адабиёти тоҷикӣ фарс буданд, беш аз понздаҳ давлати ноустувор пайдо шуд. Ҳокимони саркаши ин давлатҳои камбаҳо ҳамеша байни худ мечангиданд. Бенизомию харобкорӣ ҳукмфармо буд. Дар чунин вазъият ханӯз оқибатҳои ҳамлаи харобиовари мугул рафъ нагардида, ин кишварҳо ба балои дигар - ғасбу тохтутозҳои Темури Лаиқ (1370-1405) гирифтанд. Лашкаркашиҳои Темур низ мисли истилои мугул ба ҷуз ғорат ҳадафи дигар надошт. Темур дар тороҷу яғмои ваҳшиёнаи кишварҳо, оташ задани шаҳро, маҳв намудани ободихо, харобазор гардонидани воҳаҳо ва қуштор аз ҳешовандони мугули худ фарқ намекард. Вай бо зӯри шамшер Мовароуннаҳр, Афғонистон, Хуросон, Эрон, Қавқоз ва як қисм вилоятҳои Ҳиндустонро ба худ тобеъ намуд.

Темур дар Исфаҳон аз сари ҳафтад ҳазор нафар қатлшудагон каламанор сохт. Дар Шероз ҳаҷорсад кӯдакро зери суми аспон поймол кунанд. Вай хоки пойтахти Хоразм - Урганҷро бехта, он ҷо ҷав корид. Ҳангоми истилои Исфизор ду ҳазор марди зиндари болон ҳам гузошта, бо хишти лой аз онҳо девори манора сохт.

Темур шахси ниҳоят маккор буд. Макри Темур сабаби шӯришу исён мешуд.

Шӯриши аз ҳама калони давомдор шӯриши сарбадорон буд. Он аз Самарқанд то Қирмон доман густурда, панҷоҳ сол давом кард. Ин шӯриш аввал соли 1237 дар Сабзавор сар шуд. Дар он кулли табақаҳои ҷамъият иштирок меварзиданд. Соли 1365 дар Самарқанд низ бо сардории шогирдони мадраса Мавлонзода, Мавлоно Хурдаки Бухорӣ ва калобарес Абӯбакри Қалвӣ чунин шӯриш бархост. Шӯришчиён шаҳро аз дастаҳои мусаллаҳи мугул озод карданд. Фақат Темур бо макр сарбадорони Самарқандро ба марг расонд. Темур аввал бо сардорони шӯришгарон аҳд баст, ки ба онҳо ҳамкор аст, баъд сарони шӯришро ба қатл расонда, шӯришчиёноро торумор кард.

Вачҳи сарбадор ном гирифтани иштирокчиёни ин ҳаракат он буд, ки онҳо меғуфтанд: ҷамъе аз бадкорон истило ёфта, бар халқ ситам

мекунанд. Аз таҳаммули бори зиндагӣ, зулму ситам ва дар зери нанг мурдан сари худро ба дор додан бехтар аст. Агар дар ин роҳ тавфиқ ёбем, зулми золимонро дафъ менамоем ва илло сари худ бар дор бинем, ки дигар таҳаммули тааддӣ ва зулм надорем. Ба ин сабаб онҳо худро сарбардор мегуфтанд.

Сарбадорон бар мугулон зафар ёфта, дар Хуросон давлати худро таъсис намуданд, ки он қариб панҷоҳ сол пойдор буд. Дар қаламрави сарбадорон баъзе андозаҳо бекор карда шуданд. Як қисми заминҳос, ки аз мугулҳо рӯёнда шуда буданд, мулки дехқонон гардиданд. Давлати сарбадорон, ки дар охир ба давлати маъмулии феодалӣ табдил ёфта буд, аз тарафи Темур барҳам дода шуд.

Пурзӯр шудани қувваҳои зидди зулм боиси он гардид, ки гоյҳои зидди зулм ва рӯҳи эътироз дар адабиёт қувват пайдо кунад. Адибони пешқадам барои ифодаи нафрат ва қаҳру қазаби халқ шеърҳои исёнӣ (Сайфи Фарғонӣ, Ҳофиз) ва ҳаҷвияҳои нишонрас (Саъдӣ, Убайди Зоконӣ) менавиштанд.

Зулму истибдоде, ки истилогарони мугул ба мардуми маҳаллӣ раво медиданд, дар ҳақиқат ҳам чашми адибонро кушод. Онҳо бо ғаму андӯҳи халқ ошно гардид, ба оламу одам бо чашми ибрат менигаристагӣ шуданд. Дар адабиёт фикри танқидӣ ва гоյҳои зидди зулм пурзӯр гардид. Ҳарчанд ки дар адабиёт тасвири ҳодисаҳои мудхӣш ва тақдирӣ фоҷиавӣ инсон бештар ба назар мерасид, маъзи адабиёти пешқадамро афкори инсондӯстӣ ташкил мекард. Гоյҳои гуманистӣ дар адабиёти тоҷику форсӣ асри XIV ба ҷадин ранг ва дар ҷадин шаклу қолабҳо ифода меёфт. Бузургтарин адиби инсондӯсти асри XIV Ҳофизӣ Шерозӣ. Камоли Хучандӣ, Носири Бухорӣ, Ибни Ямин ва дигарон низ аз ибрази дарди халқ дар қанор набуданд. Шоирӣ номаълуме аз тарафи Малик Муизиддин (1331-1370) соли 1342 мағлуб кардани лашқари Сарбадоронро бо сӯзу гудоз ба қалам меорад:

Ғар Хусрави Қарт бар далерон назадӣ,
В-аз теги ялӣ гардани шерон назадӣ,
Аз бими синони Сарбадорон то ҳашр
Як турк дигар хайма дар Эрон назадӣ.

Ҳодисаи дигаре, ки хеле авҷ гирифта буд, паҳн гардидани ақидани тасаввуфӣ нақшбандия дар ҳоки Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустон буд. Шоирону нависандагон ва аҳли илму фалсафаи ин аср бисёрашон пайрави ҳамин маслак буданд.

Таърихнигорон Ҳамдуллоҳи Муставфӣ ва Шаҳобиддин Абдуллоҳи Шерозӣ, мусикидонҳо Яҳё ибни Аҳмади Қошӣ ва Абдуллоҳи Сайрафӣ, забонишиносҳо Саъиддини Тафтазонӣ ва Мирсаид Шарифи Ҷурҷонӣ, адабиётшинос Шарофуддини Ромӣ ва дигарон соҳаҳои худро хеле пеш бурданд.

Дар соҳаи адабиёт жанру навъҳои нави адабиёт ба вуҷуд омаданд, ки қасидаҳои маснӯъ (Масъуди Саъди Салмон), мухаммас, рисолаҳои

ҳаҷвӣ (Убайди Зоконӣ) ва ғайра раванк пазируфтанд. Адабиёти динӣ инкишоф ёфт:

Илми дин фикҳ асту тафсиру ҳадис,
Ҳар кӣ хонад ғайри ин гардад ҳабис.

(*Имоди Фаҳеҳ*)

Китобҳои мансури Бахтиёрнома, Тӯтинома ва амсоли инҳо насри асри XIV-ро хеле пеш бурданд. Навъи Соқинома дар ҳамин аср пайдо шуд, ки соқиномаҳои Ҳофизӣ Шерозӣ намунаҳои аълои он аст.

Носири Бухороӣ, ки дар ғарибиҳо (аксар дар Бағдод) мегашт, ба боди сабо мурочиат менамояд:

Саломӣ ман бирасон, эй сабо, Бухороро,
Бигӯӣ таҳнияти Мачнун диёри Лайлоро.
Зи Кӯҳкан хабаре сӯи қасри Ширин бар,
Ки дил гирифт ба кӯҳ он ғариби шайдоро.

Носири Бухороӣ аз шоирони тавоно буд. Аввалин бор вақте ки ӯ дар Бағдод, дар лаби рӯди Дачла бо Салмони Сочаӣ вохӯрд. Салмон кӣ буданаширо пурсид, ӯ гуфт, ки шоирам. Салмон барои имтиҳони дараҷаи шоирӣ Носир ба Дачла нигариста, мисрае гуфт ва талаб кард, ки Носир мисраи соширо гӯяд.

Салмон: Дачларо имсол рафтаре аҷаб мастона буд,

Носир: Пой дар занҷиру каф бар лаб, магар девона буд.

Мисраи Носир, ки манзараи тугёни дарёи баҳорӣ ва лангарпартоии киштиҳоро шоирона ба тасвир гирифтааст, бисёр олист. Худи ҳамин далели хуби иқтидори шоирӣ Носири Бухороӣ мебошад.

Сомномаи Ҳоҷу ба қорнамоиҳои бобои Рустами Достон - Сом баҳшида шудааст. Маснавии хурдакаки Ибни Ямин, ки аз 115 байт иборат аст, Пандномаи Анӯшервон ном дорад. Он ба Зафарномаи Абӯалӣ ибни Сино ва баҳши ҳамноми Шохнома иртибот дорад. Ба қавли Авҳадии Мароғӣ:

Зулм торику дилсиях кунадат,
Алл раҳшандатар зи маҳ кунадат.

Ибни Ямини Фарюмадӣ дар бораи тамаъи хом мефармояд:

Қасеро, ки беш аз қафоф орзуст,
Хирад поймол аст дар поймол.
Нишеман ту дар сояи ақл чӯӣ,
Ки ақл офтобе бувад безавол.

Достони Убайди Зоконӣ Муш ва гурба дар адабиёти тоҷик аз рӯи мазмун ва шакл тамоман нав аст. Он аз 94 байт иборат буда, бо рамзи мазҳакавӣ риёқории сарқардагонӣ ҷангҷӯро ифода менамояд. Чаҳор байти аввали он, ки муқаддима аст, дар шакли маснавӣ бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф навишта шудааст. Рукнҳои он баҳр чунин аст:

Мафойлун мафойлун мафойл

v - - - v - - - v - -

Қитъаю рубой аз чихати мавзӯъ ва шакл инъиксоқунандаи анъанаҳои пешин буданд. Нисфи зиёди девони Ибни Яминро, ки аз 16 хазор байт иборат аст, қитъа ташкил мекунад.

Насри асрҳои XIII ва XIV дар пояи хеле баланд меистад. Гулистони Саъдӣ дар таърихи наср саҳифаи нав кушод. Муҳаммад Авфӣ ва Убайди Зоконӣ дар инкишофи наср саҳм гузоштанд. Тутиномаи Наърӣ ва Гулрезии Зиёи Нахшабӣ хеле ҷолиби диққатанд. Дар наср анъанаи истифодаи порчаҳои шеърӣ давом кард. Ба сабаби фишори рӯҳонӣ ва ривочи иртиҷоъ, ки навмедӣ, шикастадилӣ ва мавхумотро ба вучуд меовард, мазмуни каломӣ бадеӣ то андозае тағйир пазируфт. Дар адабиёт (ҳам дар назм ва ҳам дар наср) асарҳои дорони мазмуни мазҳабӣ зиёд шуданд. Вале шохроҳи адабиётро асарҳои адибони пешқадам ташкил мекард. Онҳо дар адабиёт бехтарин анъанаҳои гуманистии адабиёти гузаштаро давом медоданд. Ибни Ямин, ки худ аз деҳқонони Сабзавор буд, деҳқониро касби шариф шумурда, рафтори ӯро барои дигарон намунаи ибрат медонад:

Тариқи деҳқанат омад гузида,

Ки деҳқон надравад ҷуз он ки қорад.

Адабиёти асрҳои XIII-XIV бо тамоили реалистона нигошта шуда, ин тамоил дар ҳақиқати мазмун, хусусан хангоми тасвири вазъи замон, воқеаҳои будани воқиғаҳои тасвир ва реалияти ҳодисаҳо ва зинда будани забон ифода мегардад. Ҳақиқати илмӣ дар байти поён дар шакли хеле фаҳмо ба қолаби назм дароварда шудааст:

Об аз ҷӯшиш ҳамегардад хаво,

Он хаво гардад зи сардӣ обҳо.

Дар асрҳои минбаъда адибони гуногун ба бехтарин асарҳои асрҳои XIII-XIV пайравӣ мекарданд.

УБАЙДИ ЗОКОНӢ (1270–1370)

Низомиддин Убайдуллохи Зоконӣ, ки бо тахаллуҷҳои Убайд, Убайди Зоконӣ ва Убайдуллохи Зоконӣ машҳур аст, соли 1270 дар деҳаи Зокони музофоти Қазвин дар онлаи вазири собиқ ба дунё омадааст.

Аз забони Убайди Зоконӣ
Бираву бар хатиби шаҳр бигӯй!

Таҳсили ибтидоии Убайди Зоконӣ дар зодгоҳаш ва шаҳри Қазвин сурат гирифта, дониши мадрасагиро ӯ дар Шероз ба даст овард. Инчунин ӯ дар хат, иншо, нуҷум ва амсоли инҳо мохир гашт, бар замми забони модарини худ дар арабӣ ҳам устод буд ва туркиро низ хуб медонист.

Убайди Зоконӣ баъди ба охир расондани таҳсили мадраса дар

Шероз ба Қазвин баргашта, қозӣ таъин мегардад ва ҳамчунин дар мактаб кӯдаконро таълим медиҳад.

Тақрибан соли 1327 Убайдро дар Бағдод мебинем, ки ба вазири Султон Абӯсаиди Элхонӣ (1317-1335) Хоҷа Алоуддин Муҳаммад дар хизмат аст. Дар ҳамин сол Убайд дар Бағдод асари худ **Наводир-ул-амсолро** ба забони арабӣ навишта, ба ин вазир тақдим менамояд. Вай хангоми вуруди худ ба Бағдод, яъне соли 1327, хос барои подшоҳи он кишвар Султон Абӯсаид дар илми балоғат бо номи **Илми маъонию баён** рисолае навишта, хостааст, ки онро ба ҳокими мазкур пешкаш намояд. Муқаррабони ин подшоҳи мугул гуфтаанд, ки шоҳи мо ба чунин рисола илтифоту эҳтиёҷ надорад. Убайд касидан ғаррое эҷод намуда, мехоҳад, ки онро дар хузури Абӯсаид қироат кунад. Ба ӯ мегӯянд, ки шоҳи мо тоқати шунуфтани дурӯғи маддоҳони тамаъкор надорад. Ин ҳол Убайдро музтариб месозад. Дар ин ҳолат ӯ ба гуфтани алфози рақик шурӯъ мекунад.

Убайди Зоконӣ дар Бағдод зиндагии гамангезу ногувореро аз сар мегузаронд. Дур аз ёру диёр, муфлису бечора, дар ҷанги бибизоатӣ,

нодорӣ ва эҳтиёҷ ба балон қарз гӯтида, аз дасти қарзхоҳон ҷон гурез
надошт. Худи ӯ мефармояд:

Маро қарз ҳасту дигар ҳеч нест,
Фаровон маро ҳарчу зар ҳеч нест.

Вай **Наводир-ул-амсолро** бо умеди он навишта буд, ки вазир **Хоча**
Алоуддин ӯро ба подшоҳ тавсия кунад, то ки тарбият бинад ва ба ин
восита аз қарзҳо раҳо шавад. Аммо вазири мазкур ин максоди шоирро
ба амал наоварда, ӯро ноумед кард. Адиби ҳаҷвнигор **Хоча**
Алоуддинро дар яке аз шеърҳои ӯ ба таҳкир ёдоварӣ кардааст:

Ин вазирақ налод мар судам,
Гӯ, мадеҳ, э-ӯ ба ман зиён нарасад.

Баъди тахти **Шерозро** соҳиб шудан ва дар қараму қавонмардӣ ва
тарбияи суҳанварону донишмандон ном баровардани **Шайх Абӯисҳок**
Убайди Зоконӣ тақрибан соли 1346 аз Бағдод роҳи **Шерозро** пеш
гирифта, ба хизмати вазири **Абӯисҳок** (1341-1357) **Амидулмулк** камар
баст ва дар ин вазифа 10-12 сол хизмат кардааст.

Убайд соли 1350 маснавии **Ушшокнома**ро барои **Абӯисҳок** навишта,
дар ашъори дигараш ҳам ин амиру вазирро ба некӣ ёд мекунад.

Соли 1357 амири **Кирмон** **Муборизиддин Шерозро** истило намуда,
Абӯисҳокро ба қатл расонд. Мухити адабии **Шероз** пароканда шуд. Ва
шоир ночор **Шерозро** тарк намуда, боз роҳи Бағдодро пеш гирифт:

Рафтам аз хиттаи Шерозу ба ҷон дар хатарам,
Ваҳ, к-аз ин рафтани ночор ҷӣ хунинҷигарам!

Мувофиқи навиштаи **Давлатшоҳи Самарқандӣ** (асри XV) **Салмон**,
ки дар дарбори **Султон Увайс** эътибор ва обрӯи калон дошт, бо сабабе
аз **Убайди Зоконӣ** ранҷида, ӯро ҳаҷв, балки таҳкир мекунад:

Ҷаҳаннамӣю хичоғу Убайди Зоконӣ,
Муқаррар аст ба бедавлатӣю бединӣ!
Агарчи нест зи Қазвину рустозод аст,
Валек мешавад андар халис қазвинӣ!

Ин қитъа ба гӯши **Убайд** расида буд. Дар Бағдод мулоқоти
нахустини **Убайд** ва **Салмон** дар қанори **Дачла** воқеъ гардидааст.
Салмон он ҷо дар ихотани наздикони худ бо фароғат истироҳат мекард.
Мачлиси аҳли завқро дида, **Убайд** он ҷо дохил мешавад. **Салмон** аз
Убайд пурсид, ки аз кучост. **Убайд** гуфт: **Аз Қазвин**. **Салмон** боз
пурсид: **Номи Салмон** оё дар **Қазвин** маъруф ва аз ашъораш чизе
машҳур аст ё на? **Убайд** гуфт: **Қитъае** аз ашъори ӯ **бисёр** машҳур аст
ва ин бихонд:

Ман хароботияму бодапараст,
Дар хароботи муғон ошику маст.
Меқашандам чу сабу дӯш ба дӯш,
Мебарандам чу қадаҳ даст ба даст!

Он гаҳ гуфт: Агарчи Салмон марде фозил аст ва метавон ин китъаро ба вай нисбат дод, аммо гумони голиби ман он аст, ки ин китъа аз зани ӯ бошад. Албатта, ин китъа дар нақизан рубони машҳури Салмон эҷод гардидааст, ки ин аст:

Дидам санаме харобу маст афтода,
Дар дасти мугони майпараст афтода.
Аз май чу суроҳӣ шуда афтону хазон,
В-он гаҳ чу қадах даст ба даст афтода.

Салмон аз ҳозирчавобӣ, зарофат ва лутфи сухани гӯянда пай бурд, ки назди ӯ Убайд аст, мақдамашро ганимат шумурд ва узри хичон вай бихост. Убайд гуфт: Эй Салмон, бахтат ёварӣ кард, ки зуд ба эътироз икдом намудӣ ва аз шарри забонам растӣ.

Дар ин миён писарони Амир Муборизиддин - Шох Шучоъ ва Шох Маҳмуд бар алайҳи падари худ исён бардошта, падарро аз тахт дур карда, ба чашмонаш мил кашиданд. Шох Шучоъ, ки то ин вақт ҳокими Кирмон ва Абаркӯҳ буд, соли 1358/59 ба тахти салтанати Шероз нишаст ва то соли 1383 ҳукумат ронд. Убайди Зоконӣ хабари маъзул шудани Муборизиддин ва чулуси Шох Шучоъро шунида, тақрибан соли 1360 ба Шероз баргашт ва дар ҳаққи Шох Шучоъ қасида гуфт. Охири умри Убайди Зоконӣ дар хидмати Шох Шучоъ дар Шероз ва Кирмон гузаштааст. Соли 1365 Шох Шучоъ аз дасти бародараш шикаст хӯрда, ба Кирмон гурехт. ӯ Убайдро низ ҳамроҳи худ бурд. Убайд худ менависад:

Ба юмни давлату иқболи шоҳи банданавоз
Маро ба чониби Кирмон кашид бахт инон.

Таҳайюровараш он аст, ки Убайди Зоконӣ, ки дар ин вақт пирамарди 96-сола буд, дар 87-солагӣ аз Шероз ба Бағдод рафт, тақрибан дар 90-солагӣ аз Бағдод боз ба Шероз баргашт, то садсолагӣ дар сафарҳои подшоҳону ҳокимон ба онҳо ҳамроҳӣ мекард, дар базму размҳо ширкат меварзид, базлагӯву ҳазлқаш буд, ба хаттотӣ машғул мешуд. Аз ҷумла дар фатҳи Исфаҳон, ки соли 1367 ба вуқӯъ пайваст, Убайд ҳамроҳи Шох Шучоъ буд. Убайди Зоконӣ дар ин давра низ аз қарз ва қарзхоҳон менолад. Ин шикваҳо баробари аҳволи шахсии Убайди Зоконӣ қисмати талҳи аксари аҳли илму ҳунарро дар замони ӯ ифода менамоянд.

Нақл мекунанд, ки ҳангоми марг Убайд ба фарзандонаш мегӯяд, ки дар фалон ҷо ганҷе дорад пинҳонӣ. Баъди ба ҳок супурдан он "ганҷ"-ро мекушоянд, ки ин байт будааст:

Худой донанду ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ!

Вафоти Убайди Зоконӣ соли 1370 воқеъ гардидааст. Ҷасади Убайдро дар Шероз ба ҳок супурданд.

Мероси адабӣ

Машхуртарин аз таълифоти Убайди Зоконӣ **Ахлоқ-ул-ашроф**, яъне ахлоқи бузургон ё ахлоқи ашрофзодагон буда, онро муаллиф соли 1340 дар танбех ва танкиди ахлоқи одоби бузургон ва аъёну ашрофи замони худ дар сабку равияи китобҳои машҳури ахлоқ нигоштааст. Фақат ин ҷо услуб оҳанги киноя ва тамасхур дошта, тамоми масъалаҳои ба маърази баҳс гузоштаро ба рангу сурати акс чилва медиҳад. **Ахлоқ-ул-ашроф** аз муқаддима ва ҳафт боби зерин иборат аст: боби аввал - дар ҳикмат, боби дуввум - дар шучоат, боби сеюм - дар ифғат, боби чаҳорум - дар адолат, боби панҷум - дар саховат, боби шашум - дар ҳилму виқор ва, ниҳоят, боби ҳафтум - дар ҳаёву сикк ва раҳмату шафқат.

Шеван нигориши рисола он аст, ки муаллиф матлаби худро бо киноя ва тамасхур баён намуда, оятҳои Қуръон, аҳодиси набавӣ, аёти Фирдавсӣ, Низомӣ ва Саъдӣ, мақолу зарбулмасал ва ҳикматҳо, нақлу ривоятҳо - ҳамаро ба тарзи киноя истифода мебарад. Дар ривояти поён адлу дод бо истехзо ва баръакси ҳақиқати он тавҷеҳ ёфта, матлаби нависандаро барҷаста чилва медиҳад:

“Дар таворихи мугул ворид аст, ки Ҳалокухонро чун Бағдод мусаххар шуд, ҷамъеро, ки аз шамшер бозмонда буданд, бифармуд то ҳозир карданд, холи ҳар қавм мепурсид. Чун бар аҳволи маҷмӯъ воқиф шуд, гуфт, ки аз мӯхтариға ногузир аст, эшонро руҳсат дод, то боз сари кори худ рафтанд. Тучқорро моя фармуд додан, то аз баҳри ӯ бозаргонӣ кунанд, ҷухудонро фармуд, ки қавме мазлуманд, ба ҷиззят аз эшон қонъ шуд ва муҳаннасонро ба ҳарамҳои хеш фиристод. Содоту куззот ва машоиху сӯфиён ва ҳоҷиёну воизон ва муаррифону қаландарон ва ғӯштингирону шоирон ва қиссаҳои онро ҷудо карда фармуд, ки инҳо дар офариниш зиёдтанд ва неъматҳои Худо ба зиён мебаранд. Фармуд, то ҳамаро дар Шом гарқ карданд ва рӯи замин аз ҳубси эшон пок кард”. Сабаби пойдор мондани давлати Ҳалокуро Убайд натиҷаи ҳамин қатлу гораҷ мешуморад. Ба гуфтаи аҳли ҳикмат Захҳои Морон ва Яздигурди базаҳқор, яъне бадқирдор бо зулм ҳазорсолаи ҳукм ронданд, аммо аз адолати Нӯшервон кунгураҳои айвонаш биафтанд, ҳазрати Умар ҳишт мезаду нони ҷав меҳӯрд, Муовия ба баракати зулм ҳукуматро аз ҳазрати Алӣ гирифт.

Ба ҳамин тариқ, дар ҳафт боби **Ахлоқ-ул-ашроф** чун ҳафт ойнаи равшани тамоми номаи ҳақиқати замон зулм, бедодӣ, дурӯғ, фиребгарӣ, қаллобӣ, адоват, кина, фисқ, фучур, беномусӣ, айёши ва забонбозӣ барин унсурҳои ахлоқи нақӯҳидан табакаи болои мардуме, ки андар даврони ваҳшатафзон нависандаи бунёдсӯз мезистанд, инъикос ёфта, одоби ношоистаи соҳибони ҷоҳу сарвати аҳли ӯ маҳкум карда мешавад.

Рисолаи **Дах фаел** яке аз шоҳкорҳои Убайд буда, бо тарзи

нигориши аҷониби худ дар адабиёти форсу тоҷик собика надорад. Ба ҳар ҳол аз мавҷудияти ҷунин асаре то Убайди Зоконӣ хабар надорем. Соли таълифу таснифи он маълум нест. Он ҷун лугат иншо гардида, ҷанбаи иҷтимоияш хеле пурқувват аст. Худи Убайд ба он Даҳ фасл унвон гузоштааст. Номи дигарӣ асар Рисолаи таърифот мебошад.

Аз унвони рисола ҷунин бармеояд, ки он аз даҳ фасл таркиб ёфта, нависанда ба бисёр масъалаҳои зиндагии рӯз даҳл намуда, як даста истилоҳоти роиҷи аҳли ҳунар, мафҳумҳои маъмулӣ, мусталиҳоти давлатдорӣю мазҳабӣ, жарғони киморбозону банғиҳо ва амсоли инҳоро тарзе шарҳу тавзеҳ медиҳад, ки бо роҳи ҳазлу ҳаҷв ва психанду тамасхур аҳволи нақбатбори мардум, дарду ранҷи омма, танпарастии сарватмандони ҷоҳил, вазъи ғиряовари олимони муфлис ва беконунӣю бесарию бо нафрат нақӯҳиш менамояд. Дар Даҳ фасл танқиди нависанда хеле нишонрас аст. Убайд истилоҳоту калимаҳоро тавре шарҳ медиҳад, ки ин маънои асл, балки ҳосиятҳои номатлуби онҳоро баён намуда, мақсадро ошкоро ифода менамояд: "Ал-дунё - он ҷӣ, ки ҳеҷ офарида дар вай наосояд. Ал-оқил - он ки ба дунё ва аҳли ӯ напардозад. Ал-одамӣ - он кӣ некхоҳи мардум бошад. Ал-ҷоҳил - давлатёр. Ал-олим - бедавлат. Ал-ҳасис - молдор. Ал-яъҷучу вал-маъҷуч - ғавҷи туркон, ки ба вилояте мутаваҷҷеҳ шаванд. Ат-толон - санъати эшон. Аш-шайх - иблис. Ас-суфӣ - муфтхор. Анко-ул-мағриб - адлу инсоф. Ал-бозорӣ - он кӣ аз Худо натарсад. Ал-имом - намозғуруш. Ат-табиб - ҷаллод".

Рисолаи дилқушо калонтарин ва пурмазмунтарин асари мансури Убайди Зоконӣ буда, аз рӯи мӯҳтавиёт Латоиф, яъне латиғаҳо низ номанда мешавад. Соли таълифаш маълум нест. Он аз ҳикоятҳои ахлоқӣ, латиғаю мутойибаҳои шӯҳиомез, мазҳакавӣ ва танқидӣ фароҳам омада, маҳсули мушоҳидаю дида ва шунидаҳои ҷандинсолаи муаллиф буда, зиндагӣ ва маишати тамоми кишру табақаҳои ҷомеаи замони нависандаро инъикос менамояд. Ин нақлу ҳикоятҳо барои тафреҳи хотир, хандидану хандондан ба забонҳои форсӣ ва арабӣ тасниф гардидаанд. Аз ҷумла 93 ҳикояту латиға ба забони арабӣ таҳрир шуда, бахши форсии он дар нусхаҳои гуногун аз ҳам хеле фарқ мекунад.

Қиссаи **Мушу гурба** дар эҷодиёти Убайди Зоконӣ мавқеи хос дорад. Он асари ҳам аз ҷиҳати шакл, ҳам аз лиҳози мазмун ва ҳам аз ҳайси сабк навоварона аст. То Убайди Зоконӣ қисса дар қолаби қасида наредхтааст. Фақат ӯ ин қиссаро дар шакли қасида сурудааст. Он ҳамагӣ 94 байт буда, дар қолаби маснавӣ эҷод гардидааст ва вазнаш ҳазачи мусаддаси маҳзӯф аст, ки арқонаш мафойлун мафойлун фаълун (v - - - v - - - v - -) мебошад:

Агар дорӣ ту ақлу донишу ҳуш,
Биё, бишнавад ҳадиси гурбаву муш!

Бихонам аз бароят **достоне**,
Ки дар маънои он хайрон бимонӣ!

Бақияи қиссаи “Мушу гурба” аз чихати қофиябандӣ дар шакли қасида эҷод шудааст. Вале вазни он хафифи мусаддаси махбун (фоилотун мафоилун фаълан, яъне – v – –/v – v –/ – – аз вазнҳои машҳури маснавӣ буда, аз рӯи сабки баён, ки нақл ва таҳкия аст, низ қисса буда, худн муаллиф онро **достон** ва **қисса** меномад. Бар замми мазмун, оҳанги баён ва қофиябандӣ ба асари мазҳакавӣ будани он гувоҳ аст:

Эй хирадманди окилу доно,
Қиссаи Мушу гурба бархоно.
Қиссаи мушу гурбаи мазлум,
Гӯш кун ҳамчу дурри галтоно.

Гарази Убайди Зоконӣ ин ҷо ҳам панд аст, то ки хонандагони ӯ ба фаҳми он расида, аз он қиссаи мармуз натиҷаҳои ҷиддӣ бигиранд:

Ҷони ман, панд гир аз ин қисса,
Ки шавӣ дар замона шодоно!
Гараз аз Мушу гурба бархондан,
Муддао фаҳм кун, писарҷоно!

Дар ин қиссаи латиф ва хушмазмун аз риёкории гурбаи Қирмон, худро бо макр зоҳиду намозхон вонамуд кардани ӯ, бо ин дурӯг эътимоди мушонро ба сӯи худ ҷалб намуда, фурсатро ганимат ёфта, якбора тӯъмаи худ гардондани панҷ муш, ҷанги мушону гурбаҳо, галабаи муваққатии мушон бар сипоҳи гурба, худро ҷаҳонпахлавон ангоштани онҳо ва дар охир мағлуб шудани онҳо сухан меравад. Бисёре аз аҳли таҳқиқ ҳаде задаанд, ки мазмуни қиссаи Мушу гурба инъикоси задухӯрдҳои тахту тоҷ хостанҳои Амир Муборизиддин ва Абӯисҳоқ дар солҳои 1353-1357 ва ҳатто низоъҳои фарзандони Амир Муборизиддин Шохшӯҷоъу Шохмахмуд байни худ ва бо падар мебошад. Ин гумонҳо аз эҳтимол дур нест. Барои тасдиқи ин фикр такаббуру гурур ва шароҳхорагии мушу гурба, ба масҷид рафтани он ҷо тавба кардан ва тавбашиканиии гурба, ба вукӯъ пайвастании макони воқеаҳо, зикри Қирмон (Аз қазон фалак яке гурба - Буд чун аждаҳо ба Қирмоно), Хуросону Рашту Гелон (Чунки чамъоварии лашкар шуд - Аз Хуросону Рашту Гелоно), Исфаҳону Язд (Гурбаҳои буроки шершикор - Аз Сифоҳону Язду Қирмоно), Форс (Дар биёбони Форс ҳар ду сипоҳ - Разм доданд ҷу далероно), иҳомии мубориз, ки онро чун исми кӯтоҳи Муборизиддин пазируфтани мумкин аст (Ногаҳон гурба ҷаст бар мушон - Чун мубориз ба рӯзи майдано), тарзи лашкар гун доштани мири мушон (Баъди як ҳафта лашкаре орошт - Сесаду сӣ хазор мушоно) ва гурбаи обид, ки суханҳои арабӣ низ эрод менамояд (Ризқақум фиҷсамон ҳаққоно), гувоҳӣ медиҳад. Аммо яқин аст, ки Убайди Зоконӣ умуман ин қиссаро чун рамзи ҷангу ҷидолҳои замони худ эҷод карда, ба ин восита хандаовар, беқибат, муваққатӣ ва танҳо шӯҳратхоҳона будани

онхоро нишон дода бошад. Мушу гурба рамзи оштинопазир будани тарафҳои муқобил аст.

Девони Убайд аз 1613 байт таркиб ёфта, аз таркиббанду тарҷеъбанд, касидаҳои мадеҳавӣ, ғазал, рубоӣ, муқаттаъот ва як маснавии хурдакак иборат аст. Убайд дар шеър мартабаи баланд надоштааст.

Устоди мумтози ҳаҷв

Сарфи назар аз он ки баҳши муайяни ҳазлу мутойибаҳои Убайди Зоконӣ мувофиқи завқи пасти аҳли дарбор нигошта шуда, пур аз фаҳши дур аз одоб мебошанд, ин нависандаи мумтоз асрҳо боз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик барҳақ чун устоди беҳамтои ҳаҷв шинохта шудааст. Ҳаҷвиёти Убайди Зоконӣ, ки ба арзиши баланди таърихӣ мелик аст, вазъи ҷонфарсонӣ замон, падидаҳои номатлуби даврон ва зухуроти ахлоқи разилан аҳли онро аз ҳар рисолаи нигоштаи муншиёни дарбор беҳтар нишон медиҳад. Қатлу гонат, талаву тороҷ ва ноинсофию беадолатии ҷингизийн мамлакатро ғатарот, мардумро хонавайрон ва ахлокро фосид гардонда буд. Убайди Зоконӣ ин ҳодисаҳои манфӣ ва ҳақиқати талху ногуворро ҳадафи тирборони ҳаҷв қарор дода, бо нафрат бар алайҳи ин зулму бедодӣ ва харҷу марҷ хурӯҷ намуда, ба муқобили он эътироз меоварад.

Мавзӯи адлу инсоф аз масоилест, ки Убайди Зоконӣ гаштаву баргашта ба он рӯ оварда, тамоми ҷигилҳои зиндагиро дар партави он мекушояд. Ба фармудаи ӯ:

Алӣ кун, э-он ки дар вилояти дил
Дари пайгамбарӣ занад одил.

Сурати қабех ва сирати қареҳи зоҳид, хатиб, имом, сӯфӣ, воиз, қозӣ, муаззин, шайх, мӯхтасиб ва дигар арбобони ҳилағари дину шариаат ҳама барои Убайди Зоконӣ нописанд буда, нависанда ягон нафаре аз онхоро ҷашми дидан надорад. Вай нақл мекунад: “Муаззине бонги намоз мекард ва медавид. Пурсиданд, ки чаро медавид? Гуфт: Меғӯянд, ки овози ту аз дур хуштар аст, меҳохам, ки овози худро аз дур бишнавам”.

Яке аз симоҳои манфуре, ки Убайд бо тамоми ҳастӣ ӯро бад мебинанд, қозии ришватхори қаллоб аст. Вай сурати зинт ва сирати қабехи шаиратпаноҳи порахӯрро ба ҳар роҳ таҷассум карда, дар асарҳои гуногун худ бо услуб ва воситаҳои мухталиф башараи наҳси қозиро ба маърази ханда, истехзо ва тамасхур гузошта, ӯро шармсор мекунад. Дар боби сеюми Даҳ фасл, ки Дар қозӣ ва мутааллиқони он ном дорад, менависад: “Ал-қозӣ - он кӣ ҳама кас ӯро нафрин кунанд. Ал-мандафа - дастори қозӣ. Ал-аззаба - дами ӯ. Нойиб - ал-қозӣ - он кӣ имон надорад”.

Латифаҳои зиёди Убайд бо қувваи бузурги фошкунандагӣ зиндагии қашшоқона, бенавой ва камбағалии мардумро нишон медиҳанд.

Гуруснагӣ, нодорӣ ва мӯхтоҷӣ назаррастарин тазохуроти ин зиндагии ногувор буд. Убайд бо лабханде ин вазро ба тасвир мегирад: Дарвеше ба дари хонае расид. Порае нон хост. Духтараке дар хона буд, гуфт: Нест. Гуфт: Қадре сирка? Гуфт: Надорем. Гуфт: Чӯбе хезум? Гуфт: Нест. Гуфт: Порае намак? Гуфт: Нест. Гуфт: Кузае об? Гуфт: Надорем. Гуфт: Модарат кучост? Гуфт: Ба таъзияти хешовандон рафтааст. Гуфт: Чунонки ман холи хонаи шумо мебинам, даҳ хешованди дигар мебояд, ки ба таъзияти шумо оянд.

Низои доимии подшоҳ ва масхарабоз дар эҷодиёти Убайди Зоконӣ чои зиёдро ишғол менамояд. Хусусан, нақлу ривоятҳо оид ба муносибати Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва масхарабози дарбори ӯ Талҳак бисе машҳуранд. Дар таҳрири Убайди Зоконӣ ин нақлу ривоятҳо обу ранги тоза касб менамоянд: Султон Маҳмуд рӯзе дар газаб буд. Талҳак хост, ки ӯро аз малолат берун орад. Гуфт: Эӣ султон, номи падарат чӣ буд? Султон биранчид. Рӯй баргардонид. Талҳак боз баробар рафт ва ҳамчунин савол кард. Султон гуфт: Мардаки қалтабони сағ, ту бо он чӣ кор дорӣ? Гуфт: Номи падарат маълум шуд. Номи падари падарат чун буд? Султон бихандид. Ин чо Талҳак фақат сухани султонро ба ранги дигар тавҷех медиҳад. Гоҳе бо ҷавоби оддӣ Талҳак Султон Маҳмуро масхара мекунад: Султон Маҳмуд сар ба зонуи Талҳак ниҳода буд. Гуфт: Ту дайносонро чӣ бошӣ? Гуфт: Болиш.

Баробари нақӯхиши нафси бад ва ҳирсу тамаъ, танкиди фиребу фитна ва адоват, мазаммати бухлу кина ва газаб, ҳаҷви гурусначашмиву ноинсофӣ Убайди Зоконӣ зарифаҳое дорад, ки чандон ба чанбаи иҷтимоӣ молиқ нестанд, аммо бебунёд будани баъзе расму ойинҳо ва урфу одатҳои маъмуро ҳадафи ханда қарор медиҳанд, ки барои муосирони хурофотии нависанда қабоҳат шумурда мешуданд: Тарсое мусулмон шуда буд. Гирди шахраш мегардониданд. Тарсое дигар бар ӯ расид. Гуфт: Мусулмонон саҳт кам буданд, ту низ мусулмон шудӣ?! Ин чо бо киноя амали бефонда будани мазҳабгарой ҳаҷв қарда мешавад. Боз як ҳикоят меорем: Кафши Талҳакро аз масҷид дуздида буданд ва ба дахлези калисо андохта. Талҳак мегуфт: Субҳоналлоҳ, ман худам мусулмонаму кафшам тарсост. Боз ба ин ҳикоят зехн монед: Тарсое мусулмон мешуд. ӯро пеши мӯхтасиб бурданд, калимаи шаҳодат арз кард. Гуфт: Ту ин замон ҳамчуноне ки он замон, ки аз модар зодӣ, ҳеҷ гуноҳе надорӣ. Баъд аз шаш моҳ қасони мӯхтасиб ӯро бигирифтанд, ки ту намоз намегузорӣ ва пеши мӯхтасиб бурданд. Мӯхтасиб ба ӯ хитоб мекард. Ҷавоб дод, ки он рӯз нагуфтӣ, ки имрӯз аз модар зодаӣ. Гуфт: Бале. Бале. Пас кӯдаки шашмоҳа чӣ донад, ки намоз чӣ бошад? Мантиқи сухан рафтори тарсои мусулмоншударо ҳақ мебарорад.

Сабки ҳаҷвнигории Убайди Зоконӣ

Сабки ҳаҷвнигории Убайди Зоконӣ аз сабки ҳаҷвнависии тамоми аслофи хичогӯи худ фарқ дорад. Қабл аз ӯ дар назм Рӯдакӣ, Тайёни Маргазӣ, Мунҷики Тирмизӣ (асри X), Амъаки Бухороӣ, Сӯзани Самарқандӣ (асри XII), Абулмаоля Насруллоҳ (асри XII), Саъдии Шерозӣ (асри XIII) ва дигарон дар латиғаю тойиба намунаҳои хуби ҳаҷву ҳазл ва танкидро дода буданд. Аммо ҳаҷву ҳазли онҳо аксар чанбаи шахси доштанд. Баъзеҳо хубсиёт мегуфтанд. Убайд бошад, пеш аз ҳама амрози чамъиятро беиба ва фошофош ба зерӣ тозиёнаи танкид мегирад. Дар осори назму насри ӯ амираку вазираку ва шайхаку табибаку барин калимаҳо пайдо шуда, дар матни ҳаҷвӣ сӯфии азракпӯш, бузургону зиракон, сахтдили суесткӯш, мазҳаби мухтор, мазҳаби мансух, вонзи нокас, сӯфии солус ва амсоли инҳо мафҳумҳои тозаи ҳаҷвӣ мегиранд. Фосики гӯшанишин низ аз ихтироъҳои Убайди Зоконист:

Бар ҳеҷ касам на меҳр мондаст, на кин,
Якбора бишуста даст аз дунйиву дин.
Дар гӯша нишастаам ба фикре машғул,
Ҳаргиз кӣ шунид фосики гӯшанишин?

Убайди Зоконӣ гуфтори қидди худро бо таҷнис (Ту гӯй одати **парвои**а дорад. Ба чони хештан **парво** надорад), тазод (Хиради **пир**и туро давлати **барно** ёр аст, Хунук ин **пир**, ки ӯ давлати **барно** дорад), муқобила (Хоча он аст, ки ӯ лутфу карам дораду худ, Хоча он нест, ки асбу зару коло дорад), муқобила бо ташбеҳ (Он кас ки бар дари ту нагардад калилвор, Дар тахта банд монда бувад чун калилдон), иғроқ (Хурӯшам гӯши гардун хира мекард, Хаворо дуди охам тира мекард), тавсиф (Сабо чаъди бунафша тоб медод, Ки шабнам сабза ханҷар об медод), ташхис (Тамаъ густох шуд, бонге бар ӯ зан, Хавасро низ санге бар сабу зан), ҳикмат (Ки молу мулки фарзанду зару зӯр, Ҳама ҳастанд бо ту то лаби гӯр), чанд ташбеҳи мусалсал (Дорам буте ба чеҳра чу сад моҳу офтоб, Нозуктар аз гули тару хушбӯтар аз гулоб), зарбулмасал (Дилам зи чаъди ту савдоию парешон аст, Бале, ҳамеша парешонӣ оварад савдо), мақол (Мақун бо чашми сармастам далерӣ, Ки аз рӯбах, наояд шергирӣ), ибораҳои устувор (Доман аз сӯхбати мани бечора дармақан, **Даст**и Убайду домани **лутфи** ту зинҳор), саволу ҷавоб (Гуфтаам: Убайд. Гуфто: Номаш набар, ки бошад, Ринди киморбозе, дузде гурезпое), радиқҳои зебо (**Гар он махро** назар будӣ, **чӣ будӣ?** **В**-араш бар мо гузар будӣ, **чӣ будӣ?**) ва ороишҳои дигари суҳанпардозӣ зеб медиҳад.

Адиби ҳаҷвнигор Убайди Зоконӣ гоҳе бо як калима симои ашхоси номақбулро пурра медиҳад. Дар рисолаи Даҳ фасл, ки сабки хос дорад, як гурӯҳи ин симоҳо чунин тафсир карда шудаанд: “Ал-мафлук - факех. Ал-муҳтасиб - дӯзахӣ. Ал-гурғ - сипоҳӣ. Ал-қаллоб - заргар. Ал-хук -

ранс". На фақат ашхос, балки аъмолу зикри ин навъ мардум низ ҳадафи танкид қарор гирифтаанд: **“Ал-маълум** - қарам. **Анқо - ал-мағруб** - адлу инсоф. **Ал-зебада** - намозе ки дар маҷлис гузоранд. **Ал-банг** - он чӣ сӯфиёро ба ваҷд орад. **Аш-шаҳват** - хонабарандози марду зан. **Ар-риш** - дастовези мутафаккирон. **Ал-бақорат** - исме, ки мусаммо надорад”. Вожаҳос, ки бо ҳуруфи сиёҳи баланд таъкид шудаанд, дар асл калимаҳосе мебошанд, ки дорон мафҳумҳои муайяни иҷтимоӣ ва сиёсӣ буда, падидаҳои оддиро ифода менамоянд. Вале дар зиндагии ҳаррӯзаи даврони шоир ба василаи фасоди ахлоқ маъноҳои манфӣ гирифтаанд. **Калб** - дар арабӣ сағ аст, акбар ба маънои калон. **Калб-ул-акбар** - сағи калон гуфтаи аст. Аммо Убайди Зоконӣ ба тарзи **“Ал-калб-ул-акбар** - шаҳна” тавзеҳ додааст. Ё ин ки дар арабӣ мақолае ҳаст: **“Ал-фарачу баъда шиддат”**, яъне роҳат баъди ранҷ аст. Аммо Убайд онро дар **“лафзи се талоқ”** тафсири мекунад. Ин услуб ҳоси **Дах фасл** нест. Дар **Рисолаи дилқушо** меҳонем: **“Пире пеши табиб рафт ва гуфт: Се зан дорам ва гурдаву масонаам дард мекунад, чӣ хӯрам, ки бех шавам? Табиб гуфт: Лафзи нӯх талоқ”**.

Аммо дар бисёр мавридҳо заковати мардуми оддӣ аз ҷавобҳои лутфангези онҳо ҳувайдо мегардад. Дар латифаҳои муқаррарӣ низ гоҳе ин сабқ ба қор меравад: **“Бозаргоне зани хушсурат Зӯҳра ном дошт. Азми сафаре қард. Аз баҳри ӯ чомае сафед бисохт ва косаи нил ба ходим дода, ки ҳар гоҳ аз ин зан ҳаракате ношоиста дар вучуд ояд, як ангушт нил бар чомаи ӯ зан, то чун боз оям, агар ту ҳозир набошӣ, маро ҳол маълум шавад. Пас аз муддате хоҷа ба ходим набишт, ки байт:**

Чизе накунад Зӯҳра, ки нанге бошад?

Бар чомаи ӯ зи нил ранге бошад?

Ходим бознабишт, ки байт:

Ғар з-омадани хоҷа диранге бошад,

Чун боз ояд, Зӯҳра паланге бошад”.

Сабқи латифаҳои ҳалқӣ, ки дар ҷавобҳои бебокони ба пурсишҳои зимомдорони мулк ҷавҳари маъниро ифода менамояд, аз хусусиятҳои назарраси таҳқияҳои Убайди Зоконист, ки бо ҳамин роҳ оштинопазир будани афқору андешаи ин ду гурӯҳи ба ҳам зидро ифода менамояд. Ба ин ду ҳикоят тавачҷӯҳ фармоед: **“Халаф ном ҳокиме дар Хуросон буд. Ӯро гуфтанд, ки фалон кас мутлақ шакли ту дорад. Ӯро ҳозир қард. Аз ӯ пурсид, ки модарат даллагӣ қардӣ ва ба хонаҳои бузургон рафтӣ? Гуфт: Модарам аврате мискин буд, ҳаргиз аз хона берун нарафтӣ, аммо падарам дар боғҳои бузургон қор қардӣ ва обкашӣ доштӣ”**. Ё: Ҳокими Нишопур Шамсиддин табибро гуфт: **“Май ҳазми таом наметавонам қард, тадбир чӣ бошад? Гуфт: Ҳазмшуда бихӯр.**

Гуфтори нарм, суҳанҳои фаҳмо, забони беолоиш, ҷумлаҳои оддӣ, таъбирҳои содда ва мантики матин ҳусни навиштаҳои Убайди Зоконӣ аст, ки мӯчиби шӯҳрати беандозан онҳост.

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ (1321-1390)

Шамсиддин соли 1321 дар зодгоҳи Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ Шерозӣ дар шаҳри Шероз, ки даҳҳо адибони забардаст аз хоки он хестаанд, ба дунё омада, тамоми умр он ҷо зистааст. Номӣ шоир Шамсиддин Муҳаммад ва таҳаллуҷаш Ҳофиз аст. Сабаби Ҳофиз таҳаллуҷ гирифтани шоир он аст, ки ӯ Қуръонро аз ёд медонист ва ба чаҳордах навъ тиловат мекард.

Падари Ҳофиз, ки Баҳоддин ном дошт, дар Шероз ба касби тичорат машғул буд. Модари ӯ аз аҳли Козурун буд. Зиндагии осоишта дар хонадони Ҳофиз дер напонд. Ханӯз дар вақти тифл будани Ҳофиз падари ҷавони ӯ аз олам гузашт. Аз ӯ чанд фарзанди

хурдсол یتим монданд. Дар андак вақт мероси гузоштаи падар тамоми шуд, бародарон ба ҷустуҷӯи лукман ноне ба ҳар тараф рафтанд. Ҳофиз, ки дар байни бародарон аз ҳама хурд буд, бо модараш дар Шероз монд. Модар фарзанди худро аз хӯроку пӯшок таъмин карда натавониста, ӯро ба дари каси сарватманде ба хизмат дод. Ҳофиз чанд сол дар дари он кас хизмат карда, баъд ба нонвое шогирд истод ва касби ҳамиргариро пешаи худ сохт. Меҳнати Ҳофизи хурдсол бисе вазнин ва тоқатфарсо буд. ӯ аз нимаи шаб то субҳ ҳамир мекард ва музди ба даст овардашро ба чаҳор ҳисса тақсим мекард: як ҳиссаи онро ба модараш меод, як ҳиссаро худаш сарф мекард ва як ҳиссаи дигарро ба мактабдор дода, рӯзонаҳо дар мактаби ӯ меҳонд. Чоряки боқимондаро ба бечорагон хайр мекард.

Дар мактаб Ҳофиз истеъдоди фавқулоддаи фитрии зоҳир намуда, Қуръонро зуд аз ёд кард ва хондану навиштанро низ ба хуби омӯхт. Дар маҳалле, ки Ҳофиз мезист, баззозе дӯконе дошт, ки он ҷо аҳли адаб ҷамъ шуда, мушоира ва базми сухан меоростанд. Ҳофиз низ гоҳ-гоҳе аз он маҳфил файз гирифта, ба машқи шеър оғоз кард. Лекин бештари

вакти ӯ ба андӯхтани илм сарф мешуд. Ҳофиз дар баробари мустақилона омӯхтани адабиёти форсӣ, забону адабиёти араб, ҳадису фикҳ, хандасаву нучум, Қуръонро бо чидду чаҳд фаро гирифта, дар андак замон ҳамчун шахси олим машҳур шуд. Ӯ ҳатто ба китоби машҳури Тафсири кашшоф шарҳ навишт. Беҳуда нест, ки навишта буд:

Илму фазле, ки ба чил сол дилам чамъ овард,
Тарсам он наргиси мастана ба яғмо бибарад.

Вай чанде мударрисӣ кард. Ба шогирдон аз тафсир сабак метод. Вале дере нагузашта онро тарк намуд. Бинобар ин сарбаландона мегӯяд:

На қозиям, на мударрис, на муфтиям, на факеҳ,
Маро чӣ кор, ки манъи шаробхора кунам.

Ҳофиз дар замоне ҳаёт ба сар мебурд, ки задухӯрдҳои пайдарпайи ҳокимони маҳаллӣ мамлакатро хароб ва мардумро хонавайрон мекарданд. Махсусан, ҷангҳои ҳокими айшпарасту бепарвон Шероз Абӯисҳоки Инҷу (1341-1353) бо ҳокими Кирмон Амир Муборизиддин, ки соли 1353 Абӯисҳоки Инҷуро мағлӯб карда, дар Шероз салтанати хонадони Оли Музаффар (1314-1393)-ро барқарор намуд, низоъҳои харобиовари Амир Муборизиддин ва фарзандонаш ва умуман кашмакашиҳои авлодони Оли Музаффар ва бар болои ин ҳучуми истилогаронаи Темур дар соли 1387 Форсро ба харобазор табдил дод. Махсусан баробари ба тахти салтанат нишастани Муборизиддин Муҳаммад (1353-1356) оромӣ ва осудагии мардум тамоман аз байн меравад. Зеро Муборизиддин шахси мутаассиб ва ҷоҳил буд. Аҳолии Шероз ӯро “подшоҳи мӯхтасиб” мехонданд. Ҳофиз ин ғазалро, ки шикваҳои ҷонҳои он замонро ба гуш мерасонад, гуё маҳз ба муқобили ӯ навишта будааст:

Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст,
Ба бонги ҷанг махӯр май, ки мӯхтасиб тез аст.
Суроҳиеву ҳарифе гарат ба ҷанг афтад,
Ба ақл нӯш, ки айём фитнаангез аст.
Дар остини мураккаъ пиёла пинҳон кун,
Ки ҳамчу ҷашми суроҳӣ замона хунрез аст...

Халк мегӯяд “Ҷоҳкандаро ҷоҳ дар пеш”. Оқибат худӣ Муборизиддинро фарзандонаш сарнагун ва кӯр карданд. Ба ҷои ӯ Шох Шучоъ (1358-1385) ба тахт нишаст. Шоирон дар ҳақи ӯ мадҳияҳо гуфтанд. Ҳофиз ҳам дар ин воқеа бетараф намонда аз сарнагун шудани шоҳи ҷоҳил хурсандӣ изҳор кард:

Эй дил, башорате диҳамат, “мӯхтасиб” намонд,
В-аз май ҷаҳон пур асту бути майгусор ҳам.
Он шуд, ки ҷашми бад нигарон будӣ аз камин,
Ҳасм аз миён бирафту сиринҷ аз канор ҳам.

Аммо ба сари ҳокимият омадани Шох Шучоъ аҳволи мамлакат ва

халкро бехтар накард. Вай ҳам тариқи падарро давом дод ва хамнишини шайхони мутаассиб гашт. Азбаски Шох Шучоъ ҳам шеър менавишт ва ашъори ӯ дар зери партави ашъори Ҳофиз бенуру беравнак буд, ӯ ба Ҳофиз душманин зиёд меварзид ва аз пайи озори ӯ мегашт. Баъд аз фавти Шох Шучоъ дар соли 1385 писари ӯ Зайнулобидин ба тахт менишинад. Лекин салтанати ӯ дер намерояд. Чунки ҳучумҳои Темур ба кишварҳои ҳамсоя аҳолии Форсро ҳам ором нагузошт. Ниҳоят, соли 1387 Темур ба Форс лашкар кашида, барои тарсондани мардум дар Сабзавор ва Систон калламанора сохт. Инчунин, Темур Исфахонро забт карда, ҳафтоду панҷ ҳазор касро аз дами шамшер гузаронд. Ин дар таърихи лашкаркашии Темур ҳодисаи номатлуби ягона нест.

ҲАЁТИ ШОИР Нақл мекунад, ки Темур баробари ба Шероз дохил шудан Ҳофизро ба назди худ чеғ мезанад. Дар байни онҳо сӯхбат воқеъ мегардад. То кадом дараҷа ба ҳақиқат наздик будани ин ривоят маълум нест. Ба ҳар ҳол агар ин ҳикоятро аз ривоятҳои халқӣ ҳисоб кунем ҳам, барои пурра шудани симои шоир аз рӯи тасаввуроти халқ аҳамияти калон дорад ва халқдӯсту ватанпарвар будани Ҳофизро ифода мекунад. Масалан, Давлатшоҳи Самарқандӣ (асри XV) навиштааст: “Нақл аст, ки ба вақте ки соҳибқирони аъзам Темур Курагон... Форсро мусаххар сохт ва Шох Мансурро ба қатл расонид, Ҳофиз дар ҳаёт буд. Ӯро талаб кард ва чун ҳозир шуд гуфт:

- Ман ба зарби шамшер аксари рубъи маскунро мусаххар сохтам ва ҳазорон ҷой ва вилоят вайрон кардам, ки Самарқанд ва Бухоро, ки ватани ман аст, ободон созам, ту мардак ба як холи ҳинду Самарқанд ва Бухороро мефурушӣ, дар ин байт, ки гуфтай:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

Ҳоча Ҳофиз:

- Эй султони олам, аз ин навъ бахшандагист, ки бад ин рӯз афтадам,
- гуфт бо киноя ва ба чандаҳои худ ишорат кард”.

Аз ин ҷавоби Ҳоча Ҳофиз Темур мот шуд, чунки ӯ аз шоир илтиҷою илтимосҳо мунтазир буд. Ҳофиз ҳашамати ӯро ба эътибор нагирифт.

Ин ҳикоят шояд воқеъ бошад, чунки хангоми бори аввал дар соли 1387 ба Шероз ҳучум кардани Темур Ҳоча Ҳофиз зинда буд ва дар Шероз мезист.

Дар баробари нооромии замон, задухӯрдҳои ашрофзодагон, қатлу гораги бегонагон, аҳволи зиндагии Ҳофиз ҳам, бешубҳа, тоқатфарсо буд. Махсусан, ҳокимону давлатмандони Шероз ба қадри сухани Ҳофиз намерасиданд. Аз ҳамин ҷиҳат шоири бузургвор “раҳ набурдам ба мақсуди худ андар Шероз” - гӯён лаб ба шиква кушода, хитоб мекунад:

Чонам фидои хотири соҳибдиле, ки гуфт:
“Шероз чои мардуми соҳибкамол нест”.

Ва мехоҳад аз он мардумони гавҳарношинос фирор кунад:

Сухандонию хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки мо худро ба мулки дигар андозем.

Бо вучуди ин қадар парешонӣ Ҳофиз шабу рӯз кор мекард, шеър мегуфт. Ғазалҳои намакини ӯ дар саросари кишварҳои, ки забони тоҷикӣ-форсиро медонистанд, гулгулаҳо меафғанданд ва ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ дар ҳама ҷо “мақбули дили хавосу машҳури авом” мегардид.

Мураттиби номаълуми девони Ҳофиз низ пас аз андак муддати вафоти ӯ хабар медиҳад, ки шеъри Ҳофиз бо тамоми ҷалол ва шукӯҳ зуд ба аксои Туркистон, Ҳиндустон, Ироқайн ва Озарбойҷон расида, ғазалҳои шурангези ӯ чунон мақбули ҳосу ом гашта буданд, ки маҷлисе бе нуқли сухани завқомези ӯ раванк намеёфт. Худи Ҳофиз низ боифтихор мегӯяд:

Зи шеъри Ҳофизи Шероз мехонанду мераксанд
Сияхҷашмони кашмирию туркони самарқандӣ.

Овозаи Ҳофизро шунида, ҳокимони гуногун аз Ҳиндустону Ироқ мехоҳанд, ки Ҳофиз дар дарбори онҳо хидмат кунад. Ӯро бо ин мақсад даъват мекунад. Чунончи, дар замони Муборизиддин, ки аҳволи Ҳофиз дар Шероз ниҳоят табоҳ буд, Султон Увайс бини Шайх Ҳасани Элхонӣ ӯро ба Бағдод даъват намуд. Даре нагузашта бародари ӯ Аҳмад Султон Увайсро кушта дар соли 1382 ба тахт нишаст. Ӯ низ хост, ки Ҳофизро ба дарбори худ ҷалб намояд. Вале Ҳофиз аз Порс ба ҷониби Бағдод рағбат накард ва ба хушкпораи нони ватани худ қаноат намуда, онро аз шаҳри шаҳрҳои ғарибӣ боло гузошт.

Ҳофиз Шерозро бисе дӯст медошт ва ба он ифтихор мекард:

Шерозу Оби Рукниву ин бодӣ хушнасим,
Айбаш мақун, ки холи руҳи ҳафт кишвар аст.

Аз ин рӯ, ба саҳтиву зорӣ ҳам бошад, зиндагии Ҳофиз асосан дар Шероз гузаштааст ва дар тамоми умри худ ду бор ба Язду як бор ба Исфохону Хурмуз ба сафар баромадани ӯро муҳаққиқон тахмин мекунад.

Вафоти Ҳофиз дар соли 1390 мелодӣ воқеъ гардидааст.

Мероси адабии Ҳофиз

Аз Ҳофиз девоне боқӣ мондааст. Нусхаҳои муътабарӣ он одатан аз 495 ғазал, 43 рубоӣ, 34 қитъа, 3 қасида, 2 маснавии кӯтоҳ, ки яқе 29 байт ва дигаре (машҳур ба Соқинома) 59 байт мебошад, гирд оварда шудаанд. Ҳаҷми умумии девони шоир 4650 байтро ташкил мекунад.

Чунонки мебинем, эҷодиёти Ҳофиз асосан аз ғазал иборат аст.

Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик маҳз чун устоди беҳамтон ғазал мақом дорад ва шинохта шудааст. Асосгузори ғазали тоҷикӣ устод Рӯдакӣ аст. Вале ҷараёни шаклгирии ғазал якҷанд аср давом карда, заминаи он агар дар адабиёти тоҷику форс ханӯз дар асрҳои X-XI ба вучуд омада бошад ҳам, ғазал ҳамчун жанри адабӣ дар асрҳои XII ва XIII ниҳоят таракқӣ ёфт. Инкишофи тадриҷии ғазал дар эҷодиёти шоирони асрҳои XI-XII давом карда, пурра шакл гирифтани он дар эҷодиёти Саъдӣ (1184-1292) ва муосирони ӯ анҷом ёфт. Лекин дар тамоми ин давраҳо ғазал як навъ намонд. Масалан, шоирони асрҳои X-XII кам ғазал мегуфтанд. Ғазалҳои онҳо ҷандон нафис набуд. Дар ғазалҳои Анварӣ, Захир ва ғайра ҳаёлбофӣ ва нуқтаофаринӣ кам буд. Шакли зохирии ғазал (тарзи қофиябандӣ, асосан 7-12 ва гоҳе то 19 байт будани он, дар мактаб хатман оварда шудани таҳаллус) дар асри XII тамомен сурат гирифта, дар мундариҷаи он бар замми васфи ишқ, ки мавзӯи асосии ғазал мебошад, оҳангҳои шикоят, танқид, панду ҳикмат баъдтар роҳ ёфт. Саъдӣ ва атрофиёни ӯ ғазалро ба пояи баланди таракқӣ расонданд. Аз ҳамин ҷиҳат Саъдиро асосгузори ҳақиқии ин жанр ҳисоб мекунанд. Ҳофиз ҳам "устоди ғазал Саъдӣ" мегӯяд. Саъдӣ дар инкишофи ғазал хидмати босазоеро анҷом дода, махсусан дар қор кардани забони ғазал, маҳлуд гардонидани мазмун, латофат ва вазнҳои ғазал сахми бузург дорад.

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ғазал аз ҷиҳати пайдо шудани он аст, ки аксар ҳар байт маъноӣ тому мустақил ва ҳатто мавзӯи дигар дорад. Агар аз ғазал ин ё он байт партофта шавад ва ё пешу пас карда шавад, ба маъно осеби ҷиддӣ намерасад. Ин хосияти ғазал таърихан хеле пеш шурӯъ шуда, рӯз то рӯз тақомул меёфт, маҳз дар эҷодиёти Ҳофиз шакли ниҳой мегирад. Байтҳои ғазали Ҳофиз аксаран маъноӣ мустақилро дарбар кардаанд.

Хулоса, ғазал аз навъҳои шеърӣ тоҷикӣ, ки бештар мазмуни ошкӯна дорад. Дар он бо суҳанони нарму салис кайфияти ишқу муҳаббат, сифатҳои маъшуқа, хусусан зулфу ҳол, ҳусну ҷамоли духтарону дилбарон, ҳулқу ҳӯи маҳбуба, андешаю эҳсоси ошкӯ, гуфтугӯи ӯ бо маъшуқа ё дӯст, ҳичрону висоли дилдодагон ва амсоли инҳо васф карда мешавад. Ҳангоми тасвири висол ё маҷлисӣ унс ба тавсифи шаробу қабоб, ҷангу рубоб ва зебоии табиат пардохтани шоир ғазалро форами гуворо мегардонад. Дар ғазалҳои Ҳофиз рӯҳияи ошӯбгарона аҳамияти иҷтимоии онҳоро афзун мегардонад.

Ғазалҳои маъмулӣ аз 7 то 11 байт буда, ғазалҳои 5-6, 12-14 ва ҳатто 15-20 байта низ воমেҳӯранд. Ҳамаи байтҳои ғазал вазну қофияи ягона доранд: ду мисраи матлаъ ва тамоми мисраҳои ҷуфт дар қофия муттаҳид мебошанд. Яъне ғазал аз ҷиҳати қофия ба қасида монанд аст: аа, ба, ва, га ва ғайра. Ба ғайр аз ин, ғазал метавонад, ки радиф дошта бошад.

Байти аввали шеър, аз ҷумла байти аввали газалро матлаъ меноманд. Агар шоир дар ибтидои шеър, хусусан, газал матлабро бо суханҳои нарма, таъбирҳои ба гӯш хушоянда, ки маъниро барҷаста ва марғуб ифода менамоянд, зебо баён кунад, ин тарзи ифодаро ҳусни матлаъ менӯянд. Баробари ин, дар матлаъ вазии газал, кофия ва радифии он муайян мешавад. Ҳаман ин унсурҳои матлаъ майл ва рағбати хонандаро барои мутолиаи давоми он ҷалб менамоянд. Газалҳои Ҳофиз ҳама бо ҳусни матлаъ орошта шудаанд, мисли:

Марҳабо, эй пайки муштоқон, бидех пайгоми дӯст,
То кунам чон аз сари рағбат фидои номи дӯст.

Охири байти газал мактаъ ном дорад. Ҳусни мактаъ талаб мекунад, ки мазмуни газал дар байти охири бо суханҳои зебо ба тарзи дилрабо ҷамъбаст ва хатм карда шавад. Дар газал одатан ҳусни мактаъ бо ҳусни таҳаллус якҷоя ифода мегардад. 455 газали Ҳофиз чунин хусусият дорад. Ҳофиз дар ин маврид ҳам доди суханро медеҳад. Ҳусни мактаъ ва ҳусни таҳаллус дар газалҳои ӯ ниҳоят барҷаста хувайдо мегардад, монанди:

Ҳофизо, ғам махӯр, ки шохиди бахт
Оқибат баркашад зи чеҳра ниқоб.

Ё:

Ҳофиз, чу оби лутф зи назми ту мечакад,
Ҳосид чи гуна нукта тавонад бар он гирифт?

Ё ин ки:

Субҳдам аз арш меомад хурӯше, ақл гуфт;
Кудсиён гӯӣ, ки шеъри Ҳофиз аз бар мекунанд.

САРОЯНДАИ ИШҚ. Нахустин байт ва аввалин газали Ҳофиз, ки девонҳои маъмули Ҳофиз бо ин шурӯъ мешаванд, дар ситоиши ишқ, ишқи илоҳист. Албатта, гуфтан душвор аст, ки он газал аввалин газали гуфтан Ҳофиз бошад. Вале аз рӯи анъана тамоми нусхаҳои хаттӣ ва девонҳои матбуӣи шоир бо он газал ифтитоҳ мегардад:

Ало, ё айухассокӣ, адир каъсан ва новилхо,¹
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилхо.

Дарки мушқилоти ишқ мазмуни аксари газалҳои Ҳофиз аст. Дар таълимоти аҳли тасаввуф низ ишқ мақоми баланд дорад. Сӯфиён ишқро ягона василаи қаробат бо маъшуқи мутлақ - офаридагӯр медонанд. Аммо Ҳофиз даъво дорад, ки сӯфиёни замони ӯ аз ин оташ бебаҳра ҳастанд:

Нишони марди худо ошиқиет, бо худ дор,
Ки дар машоихи шаҳр ин нишон намебинам.

Ҳофиз ба ҳар ҳол дар газалҳои ҷонгудози худ пеш аз ҳама ишқро

¹ Арабӣ, тарҷумани: Ало, эй соқӣ, касаре пур кун аз шароби гуворо.

тараннум карда, ишкро беогозу беанчом, сиришт ва пайванди хастӣ мешуморад. Вай олабро зодаи ишк, ранги улфат ва тархи мухаббатро қадимӣ ва инсонро таҷаллигоҳи нури ишк медонад. Ба акидан ӯ маҳз ишк инсонро аз мавҷудоти дигар мустасно ва баландмаком гардондааст:

Дар азал партави хуснат зи таҷаллӣ дам зад,
Ишк пайдо шуду оташ ба ҳама олам зад.

Фаслафаи ишк хонакоҳу харобот, масчиду куништ, дайру майкада - ҳама чоро ҷилвагоҳи ҳастии мутлақ доништа, тамоми халқҳо ва дину мазҳабҳоро як медонад. Ҳофизи пайрави ин маслак мегӯяд:

Ҳама кас толиби ёранд, чӣ хушёру чӣ маст,
Ҳама ҷо хонаи ишк аст, чӣ масҷид, чӣ куништ¹.

Ошиқи тасвиркардаи Ҳофиз шахси озодест, ки ҳарими ишкро болотар аз ақл медонад, волаи "хусни худодод" аст, пайваста аз хусни маъшука дар ҳозире гуноб завқ мебарад. Вай бо покӣ ва ҷонбозӣ, ки шартӣ ишк аст, ба васл расида, аз ин неъмат ба вачд меояд. Чунин ошиқ шароби васлро нӯшида, ноз ба фалаку ҳукм бар ситора мекунад. Аммо дар фироқи ҷонона нолаи ҷонгудоде аз сина берун меорад, аз номехрубонии ёри бевафо ба табу тоб афтада, гиребон пора намуда, дар роҳи ишк хавасро намепазирад. Маҳбубан ба қалам додаи шоир бошад, баробари зебо ва ҳубрӯю ҷаззоб будан ниҳоят бераҳм аст, аз ошиқ мисли баҳти он замон фарсахҳо мегурезад. Бинобар ҳамин кам муяссар мешавад, ки дасти маъшук ба домани ӯ бирасад. Ин номехрубонии маъшука низ натиҷаи носозгории замон ва дунпарварии он аст.

Ишқи сурудаи Ҳофизро пеш аз ҳама метавон чун ишқи заминӣ, ишқи инсон ба инсон таъбир кард. Ин гавҳари якто ва ганҷи бебаҳо синну солро намедонад, ба ҷавонон далериву зӯр, ба пирон ҷавониву шӯр мебахшад. Васфи ишк ва лаззатталабӣ дар ашъори Ҳофиз гавҳам меояд. Зеро ситоиши ин ду василаи хушнудии инсон дар ашъори Ҳофиз чун воситаи барҷастан ифодаи эътироз ва ошӯб хизмат мекунад. Махсусан мавзӯи май ва бодагусорӣ бо ишқварзӣ ҳамеша қарин аст. Аз ин рӯ Ҳофиз майро тухми хушдиلى доништа, хитоб мекунад:

Ба ҳеч вачх набошад фурӯги маҷлиси унс
Магар ба рӯи нигору шароби ангурӣ.

Чунон ки мебинед, шароби тасвиркардаи Ҳофиз танҳо рамз ё василаи оддӣ сархушкунанда нест, балки он шароби воқеӣ мебошад, ки чун рамзи ҳаёти моддӣ ба инсон кайфу сурур мебахшад ва гами ӯро дур мекунад. Дар байти зер матлаб боз ҳам ошкоротар баён шудааст:

Шароби талх мехоҳам, ки мардафган бувад зӯраш,
Ки то як дам биёсоям зи дунёву шару шӯраш.

Аз ашъори ишқии Ҳофиз ҳувайдост, ки ӯ банди ишк аст ва зӯҳду тақворо дар назди ишк ҳеч мешуморад:

¹ Куништ - ибодатгоҳи насронӣён.

Фидои пирахани чоки махрӯён бод
Ҳазор чомаи таквою хиркаи парҳез.

Ишки пазируфтаи шоир ишки рӯз ба рӯз афзоянда ва илхомбахш аст:

Ишқат на сарсарист, ки аз сар бадар шавад,
Меҳрат на оразист, ки чои дигар шавад.
Ишки ту дар вучудаму меҳри ту дар дилам,
Бо шир андарун шуду бо чон бадар шавад.

Аммо бо ин кор тамои намешавад, ошиқ пайваста дар роҳи рушди он мекӯшад, чунонки шоир фармудааст:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё тан расад ба чонон ё чон зи тан барояд.

Ишки сурудан Ҳофиз ишки заминӣ буда, шоир зебой ва хусиро ҳаммохият ва василаи ишқ доништа, бо илми назар аз чамоли чонона лаззат мебарад. Аммо дар ин роҳ ҳарис нест, зиёдатталабиро наменписандад ва ба инсонии бахтҷӯ хитоб мекунад:

Зиёдатӣ маталаб, кор бар худ осон кун,
Сулоҳии майи лаълу буте чу моҳат бас.

Дар замоне, ки хама ҷоро қатлу горат ва зулму ҷавр ҳукмрон буд, инсон хору залил ва гирифтори кулфатҳо буд, одамонро ба ишқу хурраи ва шодмонӣ сурур даъват намудани Ҳофиз аҳамияти бузурги инсондӯстона дошт.

Фикрҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар ғазалҳои Ҳофиз

Инсонпарвари бузург Ҳофиз Шерозӣ бо сурудани ишқ ва васфи майи бодагусорӣ маҳлуд намешавад. Вай дар таърихи адабиёти форсу тоҷик суханварест, ки дар шеъри ишқӣ ба чои ~~ни~~никояту нолидан эътирози иҷтимоӣ ва ошӯбро тарғиб мекунад. Аз ҳамин чихат, дар ғазалҳои шоир, ки асоси воқеӣ доранд, оҳанги эътироз бар зидди нобаробарии иҷтимоӣ ва ошӯб бар зидди расму ойини ҳукмрон ва тартиботи Муборизиддину Темур дар эҷодиёти ӯ қавӣ хувайдост. Чунончӣ, ӯ вазъи нугувори мамлакат, зиёдагии тоқатфарсои мардум ва азоби рӯҳии худро дар замони ҳукмронии Зайнулобиддин бо сӯзу гудоз, вале дар зери пардаи суханҳои рамзомези рангин ба қалам дода, бар зидди ҷавр зулми замона хурӯҷ мекунад:

Сина молмоли дард аст, эй дарего марҳаме,
Дил зи танҳои ба чон омад, худоро, ҳамдаме!
Чашми осониш кӣ дорад аз сипехри тезрав,
Сокиё, чоме ба ман дех, то биёсоям даме.
Зиракero гуфтам: “Ин аҳвол бин”, хандиду гуфт:

“Саъб¹ рӯзе, булачаб коре, парешон оламе”.

Сӯхтам дар чохи сабр аз баҳри он шамъи Чигил².

Шоҳи туркон фориг аст аз холи мо, ку Рустаме?...³

Ҳақиқатан ҳам дар ғазалҳои Ҳофиз “дар миёни мисраъҳое, ки ба васфи ишқ, шароб, кайф, тақомули рӯҳӣ гуфта шуда бошанд, бисёр вақтҳо дар ифодаҳои анъанавии тасаввуфӣ ҳам бошад, ба ноҳост мисли барқ байтҳои муассире ба назар ҷилва мекунанд, ки воқеяҳои дахшатаңгези бераҳмона, мунофиқӣ ва риёкории рӯҳониён, кундзехӣ ва золимии ҳукуматдоронро фош мекунанд ва ҳам байтҳои вомехӯранд, ки дар онҳо ба тарзи ғайриҷашмдошт эътиқоди самимӣ ба ояндаи беҳтари пурнур, ба бахту саодат ёфтани одамизод на дар бихишт, балки дар дунёи мавҷуда ошкор мешавад”.

Ғояи зидди ҷанг, муқобили шӯру фитна ва алайҳи зулм дар саросари девони Ҳофиз ҳукмрон аст. Вале ин ғоя дар ғазалҳое, ки бо мисраъҳои “Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст”, “Дар ин замона рафике, ки холӣ аз халал аст”, “Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем”, “Ёрӣ андар кас намебинем, ёронро чӣ шуд?”, “Ин чӣ шӯрест, ки дар даври қамар мебинам” ва амсоли инҳо ниҳоят барҷаста садо медиҳад. Шоир дар ин навъ ғазалҳои худ аз айёми фитнааңгези замонаи хунрез, гармии бозори зулм, беравнақии илм, касмаҳар будани ҳунар, беқадрии сухан, замонаи пур аз фитнаю ошӯб, пурмавҷ будани тӯфони ғам, риёву найранги зоҳидон, бемуруватии даврон ва ғайраҳо ба ғайрон меояд. Ин вазъи нақбатборро ғазали зерин бо тамоми ваҳшонияташ инъикос менамояд.

Ин чӣ шӯрест, ки дар даври қамар мебинам,
Ҳама офок пур аз фитнаю шар мебинам.
Ҳар касе рӯзи беҳӣ металабад аз айём,
Иллат он аст, ки ҳар рӯз батар мебинам,
Аблаҳонро ҳама шарбат зи гулобу қанд аст,
Қути доно ҳама аз хуни ҷигар мебинам,
Аспи тозӣ шуда маҷрӯҳ ба зери полон,
Тавки заррин ҳама дар гардани ҳар мебинам.
Духтаронро ҳама ҷанг асту ҷадал бо модар,
Писаронро ҳама бадҳоҳи падар мебинам.
Ҳеч раҳме на бародар ба бародар дорад,
Ҳеч шафқат на падарро ба писар мебинам.
Панди Ҳофиз бишунав, хоҷа, бирав, некӣ кун,
Ки ман ин панд беҳ аз дурру гуҳар мебинам.

Ин нуқта низ ҷолиби қайд аст, ки афкори танқидии Ҳофиз аксар ҳадафҳои муайяне дошта, он бар зидди шахсони мушаххас нигаронда

¹ Саъб - саҳт.

² Чигил - шаҳре дар Туркистон, ки бо завоии хушрӯ машҳур буд.

³ Ишора ба воқеаи аз ҷох Бежанро озод кардани Рустам.

шудааст. Подшоҳони мутаассибу золим, монанди Амир Муборизиддин, Шох Шучоъ, Темури Лаиқ, шайхони авомфиреб, мисли Имоди Факеҳ ва сӯфиёни солус аз кабили Шох Неъматуллоҳи Валӣ бо Ҳофиз душманӣ меварзиданд. Танкиди Ҳофиз ҳам, асосан, ба муқобили ҳамин ашхос ва наздикони онҳо равона карда шудааст.

Дар газалҳои Ҳофиз байтҳои дучор мешаванд, ки ба муқобили ҷангу хусумат ва низоъҳои мазҳабие, ки боиси хунрезии зиёд ва вайрониву харобии кишварҳои обод мегарданд, нигаронда шудаанд. Шоирӣ бузург моҳияти ин кашмакашҳоро чунин ба қалам медиҳад:

Ҷанги ҳафтоду ду миллат ҳамаро узр бинех,
Чун надидаи ҳақиқат, раҳи афсона заданд.

Ҳофиз ҳар гоҳ нобаробарии замонаро бинад, роҳи ҳалосиро наёфта ба май рӯ меорад. Май дар ашъори ӯ ба гайр аз он ки маъноӣ сӯфиёнаи рамзӣ дорад, воситаи хушӣ, василаи гамбарор ва мушкулкушо низ мебошад. Ин ҳол фалсафии Ҳофизро ба таълимоти Хайём онд ба хуш гузаронидани ҳаёт наздик мекунад. Дар девони Ҳофиз абёте, ки бо оҳанги исёнталабӣ ва рӯҳи шӯришгарона дар танкиди аҳли замон гуфта шудааст, кам нест. Ҳофиз аксар ба дари арбоби бемуруввати даҳр нарафтаиро тарғиб карда, дар хусуси дар байни аҳли ҷоҳ нишонае аз мурувват намондан фошофош сухан меронад:

Падид омад русуми бевафой,
Намонд аз кас нишони ошноӣ.

Махсусан сифлапарвар будани ҷарҳ, дар гулшани замона бӯи вафо намондан, аз аҳволи бечораву дармондагон беҳабар будани саркардагонии кишвар ва ба гадоён кам илтифот кардани шохон ҷони шоирро дар ташвиш мегузорад. Бинобар ин садои дилхароше аз синаи ӯ берун меояд:

Ҳофиз, абноӣ¹ замонро гами мискинон нест,
З-ин миён гар битавон, беҳ ки каноре Ғиранд.

Шоир зиндагии пурнозу неъматӣ сарватмандони кундзехӣ ва савлати зӯрмандони нобихрадро дида, аз бекадриӣ илму дониш дилаш реш мегардад ва ба ситониши фақру дарवेशӣ пардохта, камтарин қадри дарवेशонро аз маҳ то ба моҳӣ медонад, ки ҳуди ин як намуди эътирози иҷтимоӣ аст. Ҳофиз ҳатто қаробат бо сарватмандону амалдоронро боиси тирагӣ ва ҷаҳл шумурда, аз онҳо дурӣ ҷустанро ташвиқ менамояд:

Сӯхбати ҳуққом² зулмати шаби ялдоист³,
Нур зи хуршед хоҳ, бу⁴ ки барояд.

¹ Абно - фарзандон, писарон.

² Ҳуққом - ҳокимон.

³ Шаби ялдо - дарозтарин ва ториктарин шаби сол.

⁴ Бу - кӯтоҳшудан "бувал", шояд.

Бар дари арбоби бемуруввати дунё
Чанд нишинӣ, ки хоча¹ кай ба дар ояд?

Дар асри XIV дар роҳи ошӯб Ҳофиз таиҳо набуд. Эҷодиёти Убайди Зоконӣ, Камоли Хучандӣ, Носири Бухороӣ, Ибни Ямин ва амсоли инҳо низ то андозае ба ашъори Ҳофиз ҳамоҳанг аст. Лекин гуфтори Ҳофиз байни гуфтори онҳо беҳамтост. Ҳофизӣ чаҳондон ва инсоншинос дуруст дарёфтааст, ки замонаи шум, вайронӣҳо ва бесарусомонӣҳо мардумро низ саҳтдил ва ёронро бевафо мегардонад. Вай ин мушкилро ҳал карда наметавонад, дар назди ин бало очиз аст. Сарриштаи ин ҳама бадихою офатҳоро меҳаҳад, ки дарёбад, вале ҳайхот, ки ба он ноил намешавад ва ба нотавонии худ дар ин роҳ таъ мебахад. Аммо саволҳои ҷавобталаби ӯ касро ба андеша мебаранд:

Ёри андар кас намебинем, ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ кай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?
Шаҳри ёрон буду хоки меҳрубонон ин диёр,
Меҳрубонӣ кай сар омад, шаҳриёронро чӣ шуд?
Кас намегӯяд, ки ёре дошт ҳаққи дӯстӣ,
Ҳақшиносонро чӣ ҳол афтод, ёронро чӣ шуд?
Лаъле аз кони мурувват барнаомад, солҳост,
Тобиши хуршеду саъйи боду боронро чӣ шуд?

Дар замони Ҳофиз козию муфти, зоҳиду обид, мударрисеу воиз, хулоса ҳама чун гуломони халқабаргӯш бо табақаи ҳоким дастубадаст шуда, хуни халқро мемакиданд. Дар ин роҳ онҳо фиребу макр ва риёву тазвирро аслиҳа карда буданд. Аз мушоҳидаи амали онҳо Ҳофиз ба тағ меомад. Вале Ҳофиз бо вучуди он ки тамоми умр аз саҳтию маҳрумиятҳо, риёву солӯс ва зӯҳдфурӯшиву авомфиребӣ ба тағ меомад, каси ноумед нест. Ӯ навмедиро намелисандид, Ҳофиз бо тамоми қувват тилиеми риёкориро шикаста, найрангу шӯъбадабозихон аҳли ҷохро фош карда, бо киноя ё фошофош пардари аз рӯи сиёҳкориҳои зоҳидони мардумфиреб ва факҳои молимардумхӯр мебардорад:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт,
Ки гуноҳи дигаре бар ту нахоҳанд навишт.
Ман агар некаму гар бад, ту бирав худро бош,
Ҳар касе он даравад оқибати қор, ки кишт.

Аз ин рӯ, Ҳофиз токи хонакоҳу работро ба ним ҷав намехарад, нағмаи руборо аз шунидани ваъз, мастиву ниёзро аз рӯзаву намоз ва риндиро аз тақво боло гузошта, барои халосӣ ёфтаи аз ғами замона ба шароби аргувонӣ рӯ меоварад:

Ғами замона, ки ҳечаш қарон намебинам,
Давош ҷуз майи чун аргавон намебинам.

¹ Хоча - ҷаноб.

ӯ ба чуну чароҳон зиёди зиндагӣ ва ҳастӣ ҷавоб наёфта, аз кашф нагардидани асрори ҷаҳон ба танг меояд. Ба он пурсишҳои ӯ на ҳикмат ва на ирфон ҷавоб дода наметавонад. Ин афкори Ҳофиз ӯро ба ақидае мебарад, ки асрори ҷаҳон кашфношудани аст. Ҳамин кашф нашудани асрор шоирро ба тарафи шаккокият мекашад. Вай ҷанги ҳафтоду ду миллатро ҳам натиҷаи кашф нагардидани асрори ҳастӣ медонад. Вале аз ин ҳол ӯ бисе афсӯс меҳӯрад ва ба муддаъии худ хитоб мекунад:

Зи сирри гайб кас огоҳ нест, кисса маҳон,
Қадам маҳрами дил раҳ дар ин ҳарам дорад?

Панди Ҳофиз ҳам аксар дар мавридҳои муайян ва шахсони муайян гуфта шудааст, ки ин арзиши онро бисе меафзоёнад. Султон Аҳмад - ҳокими Бағдодро эътиқоди азим дар ҳаққи Ҳофиз буд ва ӯ чандин бор талаб кард, ки Ҳофиз ба дарбори ӯ омада, хизмат кунад. Вале Ҳофиз аз порс ба ҷониби Бағдод рафтаро қабул накард. Азбаски он ҳоким таклифи худро чандин бор такрор кард, Ҳофиз боре газале навишта, ба ӯ мефиристонид ва ба воситаи он султон Аҳмадро, ки шахси бисе золим будааст, ба адлу додгустарӣ даъват мекунад. Агар ба назар гирем, ки ин байти Ҳофиз дар замоне гуфта шудааст, ки шайхӣ мутаассиб Имоди Факеҳ, ки дар дарбори Муборизиддин нуфузи калон дошт, шоҳонро на ба адлу додгустарӣ, балки ба тақводориву намозхонӣ даъват мекард, аҳамияти байти Ҳофиз даҳчанд меафзояд. Имоди Факеҳ тарғиб мекард:

Ғар зи мани сӯхтадил бишнавай,
Дин ба каф орию бад-ин бигравай:
Шоҳ, ки сачҷоданишинӣ кунад,
Рузу шабаш бахт қаринӣ кунад.

Ҳофизро бузургвор баръақсе вазифаи шоҳро танҳо дар адлу инсоф кардан мебинад ва яқсоата адли ӯро аз ҳазорсола зӯҳду тоат боло мегузорад, ки ин ҷасорати бениҳоятро талаб мекард. Ҳофиз изхори ақида мекунад, ки

Даври фалакӣ яқсара бар манҳачи адл аст,
Хуш бош, ки золим набарад роҳ ба манзил.

Ҳофиз дар охири ҳаёт умраш шоҳиди ҳаробкорихон Темур гардида буд. Зеро дар соли 1387 Темур ба сӯи Форс лашкар кашид. Ҳофиз медонист, ки хангоми забти Сабзавор ва Систон бо амри Темур қалламанораҳо сохта шуданд. Инчунин, Темур Исфаҳонро забт карда, ҳафтоду панҷ ҳазор касро аз дами шамшер гузаронда, шаҳри Хоразмро хароб карда, дар ҷои он ҷав қорид. Темур дар олам тухми марғ ва ҳарос мекошт. Ҳофиз бадқирдорихон Темурро шунида, бо киноя ҳам бошад, қирдори Темур ва наздикони ӯро мазаммат мекунад, ки боз як бори дигар ҳаммароми ҳалқи меҳнаткаш будани Ҳофизро мефаҳмонад:

Ба ҳубон дил малеҳ, Ҳофиз, бубин он бевафоноҳ,
Ки бо хоразмиён қарданд туркони самарқандӣ.

Ҳофиз бо ҳама ранҷу машаққат, нооромии замон, бахти парешону дасти кӯтоҳ ва малул будан аз ғаму ҷаври рӯзгор шахси некбин буда, тан ба қазо намедиҳад. Ӯ нолаву шикоятро камтар меписандад. Баръакс, ӯ боварӣ изҳор мекунад, ки бо вучуди он ки лашкари зулм кишварро саросар фаро гирифтааст, золим роҳ ба манзил нахоҳад бурд ва ҳама задухӯрдҳо, бесариҳо, ҷавру зулмҳо рӯзе ба поён мерасанд ва дар охир адл бар зулм галаба карда, рӯзи фирӯз фаро мерасад:

Эй дил, сабур бошу махӯр ғам, ки оқибат
Ин шом субҳ гардаду ин шаб сахар шавад.

Умри азизи бебадалро гиромӣ доништан ва ҳамин ҳаётдӯстиву некбинии Ҳофиз чихати аз ҳама мусбати ҷаҳонбинии ӯро ташкил мекунад. Зеро ҳаётдӯстӣ ва меҳр ба зиндагӣ аз қадимулайём аз ормонҳои наҷиби инсонистанд, ки ҳамеша дар муқобили таассуби мазҳабӣ ва қавмӣ меистанд. Ҳофиз навид медиҳад:

Расид мужда, ки айёми ғам нахоҳад монд,
Чунон намонду чунин низ ҳам нахоҳад монд.

Ҳофиз масъалаи марг ва зиндагиро ҳеҷ гоҳ аз хотир намебарорад. Ӯ ҳар рӯз аз даҳони вонзону зоҳидон мешунавад, ки умри инсон дар ин дунё бебақос ва ӯ бояд дар он дунё баъди мурда зинда шудан роҳат бинад, аз ин ҷиҳат бояд зиндагии худро сарфи рӯзи мурдан кунад. Ба андешаи Ҳофиз азбаски оқибат ҷои инсон сарзамини ҳомӯшон аст, азиз доништан шаби васл ва сӯҳбати дӯстони ҷонӣ, лаззат гирифтани аз неъматҳои моддӣ ва маънавии дунё, ғанимат шумурдани фурсати айш дар умри гузарон шарт ва ҳатмист. Шоир таълим медиҳад, модоме ки “охируламр гили кӯзагарон хоҳӣ шуд”, бояд қадри зиндагии ин ҷаҳонро донӣ, аз лаззати он баҳравар шавӣ:

Боғи фирдавс латиф аст, валекин зинҳор,
Ту ғанимат шумар ин сояи беду лаби кишт!

Яке аз образҳои дӯстдоштан Ҳофиз образи ринд аст, ки пайваста дар ашъори ӯ зикр мешавад. Дар ғазалҳои Ҳофиз ба ғайр аз **ринд ошик, соқӣ, муганӣ, ёр, дӯст, пири мугон**, худи шоир - **Ҳофиз** образҳои мусбат мебошанд. Онҳо бо рақиб, рӯхониён, золимон, замонаи шум ва фалаки қачрафтори дунпарвари ҳунармандкуш мубориза мебаранд. Ринд касест озода, зирак, ҳушёр, бебок, доубол, ғустох, шӯҳ, борикбин, дақиқназар, майҳора ва бодапараст. Вале ҳидояти пири ҳаробот ӯро аз ҷаҳл раҳо сохтааст. Тамоми сифатҳои ринд, ки ҷамоли рӯхонӣ ва ҷамоли ҷисмонӣ ӯро таҷассум менамоянд, аз тартиботи феодалӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ норозӣ будани ӯро намоиш дода, ба он нигаронида шудаанд, ки аз рӯи мантиқ ва далел банди олат ва урфиётро гусаста, ҳурофот ва мавҳумотро рад кунад, пардаи тақлидро бидарад. Ҳофиз ба воситаи ин образ ва аксар аз забони ӯ фикрҳои озодихонаи худро баён карда, шайхону муршидонро ҷохил дурӯя,

риёкор, фосик ва бадмазҳаб мешуморад. Шоир худро низ пайрави пири муғон ва ринд мешуморад ва ба ин ифтихор дорад:

Бар сари турбати мо чун гузарӣ, химмат хоҳ,
Ки зиёратгахи риндони ҷаҳон хоҳад буд.

ТАНҚИДИ АҲЛИ РИЁ Тасвири зебоиҳои табиат дар ашъори Ҳофиз низ ба ақидаи риндии ӯ вобаста буда, шоир дар хусни табиат маибаи ҷовидонии шодмониро мебинад. Вале ӯ ягон шеъре надорад, ки пурра ба табиат бахшида шуда бошад. Табиат дар ашъори Ҳофиз ишқ, хушгузаронии рӯзгор ва покии замири инсонро пурра мекунад. Ин хусусият махсусан дар газалҳои “Боди наврӯзӣ”, “Ҷамолат офтоби ҳар назар бод”, “Сабо ба лутф биғӯ он ғизоли раъноро” ва амсоли инҳо равшантар ба назар мерасад. Дар чунин газалҳо фасоҳат ва балогат ба дараҷаи аъло расида, суҳанҳои нозук ва вазнҳои дилпазир онҳоро хеле дилрабо мегардонанд:

Зи кӯи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ, ҷароғи дил барафрӯзӣ.

ПАНДИ ШОИР. Ашъори панду ахлокии Ҳофиз сифатҳои ҳамида ва хислатҳои неки инсонро ситоиш намуда, бо як талоши ҳастагинопазире мардумро ба вафо ва ростӣ меҳонад ва сифатҳои бади инсониро мазаммату маҳкум мекунад. Аз ин рӯ, девони ӯ, дар баробари арзишҳои дигараш, маҳзани панду насихат низ мебошад. Панди Ҳофиз панди хушк набуда, шоири бузург дурри маъниро бо сӯҳони ақл суфтааст. Аз ин рӯ панди вай мисли ҳукми қатъии ҳаёт садо медиҳад:

Эй беҳабар, бикӯш, ки соҳибҳабар шавӣ,
То раҳрав набошӣ, кай роҳбар шавӣ.

Тарғиби кӯшишу қор, тақопӯ дар талаби мақсад, қаноат, матонат ва афъоли дигари писандида аз хусусиятҳои наҷиби афкори таълимии Ҳофиз аст. Вай ҳунар ва илмро меситояд:

Равандагони ҳақиқат ба ним ҷав нахаранд
Қабои атласи он қас, ки аз ҳунар орист.

Дурӣ ҷустаи аз ҳамсӯҳбатони ночинс айни савоб аст:
Нахуст мавъизаи¹ пири сӯҳбат ин ҳарф аст,
Ки аз мусоҳиби ночинс эҳтироз² кунед!

Ҳоксорӣ ва фӯрӯтанӣ инсонро зеб медиҳад, аммо худбинӣ, худхоҳӣ, гурур ва қибр боиси хорихост, ниро набояд аз хотир баровард:

Дар маҳфиле, ки хуршед андар шумори зарра-ст,
Худро бузург дидан шартӣ адаб набошад.

Ҳофиз дар васфи дӯсту рафиқ ва қадри дӯстиву рафоқат суҳанро дарег намедорад. Ӯ дӯстро маҳраи роз, мӯниси қунҷи танхой, қимнӣ

¹ Мавъиза - панд.

² Эҳтироз - ҳазар.

саодат, бехтарин ёригари зиндагӣ ва дастгир дар рӯзҳои бад ва ночор доништа, хитоб мекунад:

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,
Нихоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад.

Ҳофиз дар васфи дӯстӣ на танҳо байтҳои алоҳида, балки газалҳои пурра низ гуфтааст, ки намунаи бехтарини онҳо ин газал аст:

Донӣ, ки чист давлат, дидори ёр дидан,
Дар кӯи ӯ гадоӣ бар хусравӣ гузидан.
Аз ҷон тамаъ буридан осон бувад, валекин
Аз дӯстони ҷонӣ мушкил бувад буридан.

РИНДИ ОЛАМСӮЗ Ҳофиз анъанани Саъдӣ, Салмон ва Ҳочуро идома дода, дар газал гоҳе масъалаҳои ахлоқиро ҳам бо ибороти фасех ва ҳаёлоти олии гунҷонда, мардумонро ба ҳадди ҳудро шинохтан, некӯкорӣ, сулҳу камзорӣ, ки боиси растагории ҷовидонист, саховат, вазифапарварӣ тарғиб мекунад ва ташвиқ менамояд, ки кас бояд аз гафлат, кохилӣ ҷаҳолат ва монанди инҳо барҳазар бошад. Ин пандҳоро мулоҳиза фармоед:

Як ҳарфи сӯфиёна бигӯям, ичоза ҳаст?
Эй нури дида, сулҳ бех аз ҷангу доварӣ.

На ман зи беамалӣ дар ҷаҳон малуламу бас,
Маломати уламо ҳам зи илми беамал аст.

Тақя бар ҷои бузургон натавон зад ба газоф,
Магар асбоби бузургӣ ҳама омода кунӣ.

Адлу эҳсон. Караму саҳо ва адлу эҳсонро Ҳофиз танҳо ба мустаҳикон раво мешуморад. Вай тарафдори он аст, ки аҳли зулм бо зурӣ маҳв карда шавад:

Ҷӯйбори мулкро оби равон шамшерӣ туст,
Ту дарахти адл биншон, беҳи бадҳоҳон бикан!

Афкори панду насихати Ҳофиз гоҳе ҷунон сарбаста баён мегардад, ки фаҳми онҳо бештар ба аҳли фазл муяссар мегардаду бас. Масалан, дар байти зерин Ҳофиз ба мардуми доро дар ҳаққи бечорагон карам ва бахшиш карданро ҷунин ба қалам медиҳад:

Эй нури ҷашми ман, суҳане ҳаст, гӯш кун,
То соғарат пур аст, бинӯшонӯ нӯш кун.

Дар ин байт “соғари пур” дорой ва “нӯшондан” саховат карданро ифода мекунад. Ё ин ки дар байти поён, ки дар нақӯҳиши тақлид гуфта шудааст, кирдори қасоне мазаммат карда мешавад, ки рафтори қасони дигарро ёд мегирам гуфта, аз рафтори худ ҳам маҳрум мемонанд. Аммо

ин матлаб ба воситан ба чашм шабоҳат доштани наргис, лекин ҳеч гоҳ ба дараҷаи якумӣ расида натавониستاني дуввумӣ баён шудааст:

Гашт бемор, ки чун чашми ту гардад наргис,
Шеваи он нашудаш ҳосилу бемор бимонд.

Бадеиёти ғазалиёти Ҳофиз

Ашъори Ҳофиз асрҳо боз аклу хиради оламиёро тасхир карда меояд, садҳо намояндагони бузурги фарҳанги инсонӣ ба қувваи халлоқонаи ӯ аҳсант гуфта, дар назди даҳон ӯ сари таъзим фуруд меоранд. Дар ашъори мӯъҷизаосои Ҳофиз санъатҳои шеърӣ, хусусан ташбеҳ, истиора, тачниси, тазод, муболиға, киноя, маҷоз, тавсиф, мушоотти назир ва ғайра зиёд қор фармуда мешаванд. Аз ҳама бештар шеъри Ҳофизро халқ писандидааст. Вай ҳамеша аз маҳбӯбтарин шоирони халқ буд ва то вақте ки фарзанди инсон вучуд дорад, шеъри ӯ дар дили одамон маскан хоҳад гирифт. Оҳанги махсусро дар шеър падида овардан, риоя кардан ба мазмуни нишотафзо ва онро то охир давом дода тавонистан аз хусусиятҳои барҷастаи шеъри Ҳофиз аст. Ин неъматро чашидан танҳо насиби онҳое мегардад, ки шеъри Ҳофизро ба лафзи аслии он мехонанд, мешунаванд ва мефаҳманд.

Забони ашъори Ҳофиз дар ҳақиқат ҳам мӯъҷизаосост. Масалан, шоирон ва мутафаккирони зиёди классики тоҷик орзуе кардаанд, ки гардиши замонаро тағйир дода, гамо дардро аз ҷаҳон бардоранд. Ҳадафи ҳамаи онҳо гардуни қачрафтор аст. Масалан, Бобо Тоҳири Урён ва Умарӣ Хайём дар ин роҳ ба муқобили фалак исён мекунанд, рӯйирост ба он ҳучум мекунанд. Ҳофиз бошад, ба ин масъала бо чандин роҳ наздик шуда, онро ба тарзҳои гуногун ҳал мекунад. Гоҳе ӯ аввал диққати хонанда ва шунавандани худро ба фасли баҳор, гул ва боданӯши ҷалб намуда, баъд масъалаи тарҳи нав андохтани фалакро ба миён мегузорад, ки ниҳоят дилангез, шоирона ва баъданд аст:

Биё, то гул берафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сакф бишқофему тарҳи нав дарандозем.

Вале дар мавридҳои дигар Ҳофиз тарҳи ошӯби худро ба зилзилаафганӣ расонда, барои барҳам задани ҳама гуна ногувориҳои бемурувватихо муқобил истодани худро мардона ифода менамояд. Дар чунин ҳолатҳо ӯ пеши назар чун ҷаҳонпахлавоне ҷилвагар мешавад, ки суҳанҳои тӯлониро наменвисандад, матлабро кӯтоҳу нишонрас ифода менамояд:

Чарх барҳам занам, ар ғайри муродам гардад,
Ман на онам, ки забунӣ кашам аз чарҳи фалак!

Масъалаи ягонагии ба ҳам зидҳоро Ҳофиз дар саросари ашъораш дуруст ҳал карда, таълим медиҳад, ки шаб бе рӯз, гармӣ бе хунукӣ, зулмат бе нур, хичрон бе васл, заҳмат бе роҳат, ҳаёт бе марг вучуд дошта наметавонад, чунон ки дар ин байт мефармояд:

Хофиз, шикоят аз гами хичроҷ чӣ мекунӣ?
Дар ҳаҷр васл бошаду дар зулмат аст нур.

Ба ақидани Хофиз хубӣ ва зишти инсонҳо ва ашӯхоро асли гавҳари онҳо муайян мекунад. Аз ин рӯ бо ранҷу машаққат бадро нек кардан аз имкон берун аст:

Гар чон бидиҳӣ, санги сияҳ лаъл нагардад,
Бо тинати асли чӣ кунад, бадгухар афтод.

Афкори Хофиз дар бисёр мавридҳо бо рамзу киноя ва ба тарзи пардаиӯш ифода мегардад. Ҷ истифодаи таркибҳои монанди **лаъли равонбахш**, **навули хандон**, **чоми чаҳонбин**, **уқоби чавр**, **шӯхи шахрошӯб**, **гулистони хаёл**, **равоки забарҷад**, **гулбонги дилафгорон**, **тири ох**, **нафаси мурод**, **губори роҳи талаб**, **санги фитна**, **хандан май**, **водии хомӯшон**, **гузаргоҳи офият**, **оби чашмаи хуршед** ва монанди инҳоро бисёр дӯст медорад. Дар порчаи поён “зулф” ва “абр” ба ғайр аз маънои аслии худ ба маънои “торикии зулм”, “руҳи нигор” ва “қамар” ба ғайр аз маънои ҳақиқии худ бо роҳи рамз “инсон” ва “озодӣ”-ро ифода карда, аз “акраб бадар шудани моҳ” фаро расидани рӯзи некро мефаҳмонад:

Дӣ дар миёни зулф бидидам руҳи нигор,
Бар хайъате, ки абр муҳити қамар шавад.
Гуфтам, ки ибтидо кунам аз бӯса, гуфт: “Не,
Бигзор то ки моҳ зи акраб бадар шавад”.

Дар порчаи боло суханҳо ниҳоят мутаносиб оварда шудаанд. Дар миёни зулф будани руҳи нигор ба моҳе, ки даруни ҳола аст, ташбеҳ дода шуда, моҳ дар акраб (акраб-каждум, номи моҳ) будан аз як тараф қач будани зулф ва зебо будани рӯи нигорро фаҳмонад, аз тарафи дигар он ба наҳс будани моҳи акраб ишорат мекунад ва маҷмӯи ҳамаи ин ташбеҳҳо ба тарзи шоирона муҳити тангу тореро ба пеши назар меоранд, ки дар азобу шиканҷаи доимист ва роҳи ҳалосӣ меҷӯяд.

Хофиз саволу ҷавоб, хитоб ва суханбозиро дӯст медорад. Вале он суханбозӣҳо шеърро аз салосат дур бурда, маъноро намекоҳонад. Баръақс, суханбозӣҳои шоир гуфтори ӯро шевотару зеботар гардонда, маъниро барҷаста ифода менамояд ва барои дарки матлаб ёрӣ мерасонанд. Хофиз на танҳо аз калимасозӣ, калимаҳои ҳамреша, таҷнис ва лутф фаровон истифода мебарад, балки суханҳое меёбад, ки аслан аз як реша набошанд ҳам ба ҷиҳати ҳамохангӣ ва зидмаъноӣ ба шеър латофати хос мебахшанд:

Ашки ман ранги шафак ёфт зи бемехрии ёр,
Толеи бешафакат бин, ки дар ин қор чӣ кард.

Муқолаҳои Хофиз хеле дилҷасп буда, дар онҳо ҳозирҷавобии бебокони риндона мушоҳида мегардад:

Шайхам ба таъна гуфт: Ҳаром аст, май махӯр.
Гуфтам: Мағӯ, ки гӯш ба ҳар ҳар намекунам.

Хофиз суҳанвари ниҳоят бузург аст. Шеъри ӯро тамоми гурӯҳҳои мардум: ҳам золиму ҳам мазлум, ҳам дорову ҳам нодор, ҳам донову ҳам нодон мехонанду баҳра мегиранд, зеро андешаҳо, орзуҳо, эҳсоси шавқи ӯ ягон фардро бетараф гузошта наметавонад. Иллати ин пеш аз ҳама андешаҳои волон умуминсонӣ ҳастанд, ки дар либоси забон халқӣ арзи вучуд кардаанд.

Забони ашъори ӯ ниҳоят бовиқору зебо ва матину устувор аст. Суҳанҳои ӯ мунтахаб, хушсадо ва пурмаъно мебошанд. ӯ аз хазинаи халқ гавҳарҳои ғалтонро гирифта, зеби суҳани худ месозад. Мақолу зарбулмасалҳои халқӣ гуфтори Ҳофизро ниҳоят намакин ва гуворо мегардонад:

Гуянд санг лаъл шавад дар мақоми сабр,
Оре шавад, валеқ ба хуни чигар шавад.

* * *

Дехқони солхӯрда чӣ хуш гуфт бо писар,
К-эй нури чашми ман, “ба чуз аз кишта надравӣ”.

* * *

Дар бисоти нуктадонон худфурӯшӣ шарт нест,
“Ё суҳан дониета гӯӣ, эй марди бихрад, ё ҳамӯш!”

* * *

Бо хароботнишинон зи каромат малоф,
“Ҳар суҳан ҷосеву ҳар нукта мақоме дорад”.

Дар ашъори Ҳофиз таносуби суҳан ниҳоят мустаҳкам аст. Махсусан қисматҳои ташбеҳшаванда ва ташбеҳқунанда дар байни худ таносуби қавӣ доранд. Масалан, дар байти “Мазраи сабзи фалак лидаму дони махи нав, Ёдам аз киштаи хеш омаду хангоми дарав” “кишта” мустаор аст ва ба маънои “амал”, “қору бор” омадааст, “ларав” бошад натиҷаи “амал” ва “қору бор”-ро мефаҳмонад. Мазраи дос ҳам бо “кишта ва дарав” мутаносиб аст. Дар ғазали поён ҳам калимаҳои “дард”-у “табиб”, “дармон”, “гул”-у “бод”-у “андалеб”, “муҳиб”-у “ҳабиб”-у “рақиб”, “мунъим”-у “хони ҷуд”-у “бенасиб”, “панд”-у “адаб” хеле мутаносиб буда, матлабро барҷаста ифода мекунад, ки худ ин халқияти бузурги шоирро талаб мекунад:

Чандон, ки гуфтем ғам бо табибон,
Дармон вақарданд миекин ғарибон.
Он гул, ки ҳар дам дар дасти бодест,
Гӯ, шарм бодаш аз андалебон,
Ё раб, амон дех, то боз бинад,
Чашми муҳиббон, рӯи ҳабибон.
Дурчи муҳаббат бар мӯҳри худ нест,
Ё раб, мабодо коми рақибон.
Эй мунъим¹, охир бар хони ҷудат
То чанд бошем аз бенасибон.

¹ Мунъим - соҳибнаъमत.

Ҳофиз, нагаштӣ шайдон гетӣ,
Гар мешунидӣ панди адибон.

Ғазали боло бар замми самимияту фасоҳат ва фахмо будан боз як хусусияти олиро дорост. Он ниҳоят хушоҳанг, ҳонданибоб, сода ва дилрабоост.

Бархе аз ғазалҳои Ҳофиз чун сурату акси ин ё он манзара арзи вуҷуд кардаанд. Ҳофиз чун рассоми моҳир ашӯро як-як ном бурда, авсофи онҳоро зикр кардааст. Аз ҷумла, дар ҳашт байти ғазали поён танҳо ашӯ ва сифати онҳо зикр ёфта, дар байти нӯҳум ҷамъбасти онҳо омадааст. Дар ҳашт байт ягон феълӣ таърифӣ вуҷуд надорад, аз нигоҳи дастури забон тамоми ғазал аз як ҷумла иборат буда, ҳашт байт як аъзои ҷидан ҷумла буда, байти мактаъ аз ҷумлаи хулосавӣ иборат аст:

Ишкбозиву ҷавониву шароби лаълфом,
Маҷлиси унсу ҳарифи ҳамдаму шурби мудом...
Ҳар ки ин сӯхбат бичӯяд, хушдилӣ бар вай ҳалол
В-он ки ин маҷлис вахоҳад, зиндагӣ бар вай ҳаром.

Чунин ғазал на танҳо дар адабиёти форсӣ, балки дар эҷодиёти ҳуди Ҳофиз низ камёб аст, зеро сурудани чунин ғазал (ва умуман чунин шеър) ниҳоят мушкил буда, истеъдоду тавоноии зиёдро талаб мекунад. Намунаи аввалинаш рубоии устод Рӯдакӣ "Рӯят диёри хусну лаълат марҷон" аст. Вале тарзи ифодаи ҳар ду шоир дигар буда, рубоии устод танҳо аз ташбеҳу ташбеҳшаванда иборат аст. Аммо ғазали Ҳофиз бар тавсифу сифатчинӣ бунёд ёфта, истиораву ташбеҳ дар он сахм доранд, чун **бодан гулранги талхи тези хушхори сабук**. Тарсеъ низ бар хусни ғазали Ҳофиз хусн афзудааст, чун:

Бодае дар луфту покӣ рашки оби зиндагӣ,
Дилбаре дар хусну хубӣ гайрати мохи тамои.

Ҳофиз ба тағйирнопазир будани казову қадар боварӣ изҳор карда, аз кӯшиш таваккалро боло мегузорад.

Он чӣ Ҳофизро дар ҷашми одамони асри ҳозир ва наслҳои минбаъда азиз ва гиромӣ медорад, ҳамон афкори бунёдгузор ва ғазалҳои пурсӯзу гудози ҷовидонии ӯст.

Ғазалҳои Ҳофиз дар инкишофи ғазалсароии адабиёти форсу тоҷик, адабиётҳои халқҳои ҳамсоя таъсири бузург расонда, ба онҳо ба гайр аз шоирони Шарқ (Ҷамолӣ Хуҷандӣ, Ҷомӣ, Навоӣ ва гайра) суҳанварони рус А.С. Пушкин, А. Фет, шоири немис И.В. Гете ва дигарон пайравӣ кардаанд. Тоҷикеро пайдо кардан мумкин нест, ки шеъри Ҳофизро аз ёд наметониста бошад.

КАМОЛИ ХУЧАНДИ (1318-1401)

Номи ӯ Камолиддин, лақабаш Масъуд ва тахаллуси адабнаш Камол буда, соли 1318 таваллуд шудааст. Зодгоҳи Камолиддин Масъуд шаҳри Хучанд аст, ки ҳамеша аз шаҳрҳои ободу дилкушон пурмева, мардумаш некӯихлос ва адабиётпарвари Осиёи Миёна буд. Падари ӯ аз бузургони Хучанд буд. Айёми кӯдакӣ ва замони таҳсили ибтидоии Камол дар зодгоҳаш гузашт. Вай дар мактаб хату савод, ибтидон илмҳои зарурӣ ва Қуръонро аз худ карда, баъд ба мадраса даромад. Сипас ӯ барои тақмил додани дониши худ ба шаҳрҳои дигари Осиёи Миёна - Самарқанд, Тошканд ва Хоразм сафар карда, дар назди устодони

номӣ илмҳои маъмули замони худро фаро гирифт. Омӯхтани китобҳои Мифтоҳи Саккоқӣ онд ба балоғат, Қашшофи Замахшарӣ доир ба фасохат ва амсоли онҳоро Камол худ хабар медиҳад. Ӯ чун марди олиму фозил, маҳсусан, дар илмҳои арабӣ, калом, мантик, ҳикмат, таърих, фикҳ, зироатпарварӣ, боғдорӣ ва ҳисоб дар шумори устодон шинохта шуда буд.

Баъди хатми таҳсили илм Камол Хучандӣ вақти худро муддате дар шаҳрҳои Осиёи Миёна - Самарқанд, Тошканд, Бухоро, Хоразм ва ғайра ба сайру саёҳат гузаронд. Сипас, ӯ дар 40-45 солагӣ ба нияти ҳаҷ ба тарафҳои Арабистон сафар кард. Барои ҳаҷ гузаронидан ба ҷониби Ҳиҷоз сафар намуд. Камол аз ҳаҷ ба ватани худ бо роҳи Табрез баргаштан мехоҳад, вале дар Табрез, ки аз шаҳрҳои муътабари Эронзамин аст, мемонад. Табрез шаҳре буд ободон, миёни кӯҳҳо, бо наҳру ҷӯйҳои зиёд, майдонҳои хиёбонҳои сабзу хуррам, дӯконҳои корвонсаро ва бозорҳои болабдаба. Дар он дусад ҳазор аҳоли зиндагӣ мекард. Тазкиранависон ба он муттафиқанд, ки аз сабаби ҳубии обу ҳавои Табрез Камол он ҷо раҳти икомат мегузинад. Вале гуфтаи худ

Камол собит менамояд, ки дар Табрез мондани Камол танҳо хубии обу
хавон ин шаҳр набудааст. Аз як газали ӯ ба чунин хулоса омадан
мумкин аст, ки дар Табрез раҳти иқомат гузоштани Камол ҳадафи тири
нишк қаорр гирифтани ӯст, зеро ӯ мегӯяд

Эй боли баҳор, к-аз ту хушбӯст
Маҷлис ба равоеҳи¹ абирам,
Бигзар ба Хучанду гӯ ба ёрон
Аз ман, ки ба ёри Чин асирам.
З-он бурд Камол чаври он шӯх,
К-ӯ мӯхташам² асту ман факирам.

Дар Табрез чанд гоҳ мондани Камол аниқ маълум нест. Ба ҳар ҳол
Табрез минбаъд иқоматгоҳи Камол қарор гирифта, ӯ муддате дар ин
шаҳр зиндагонии осоишта мегузаронад. Вай аввал дар маҳаллаи
Абдуллоҳи Чуббачӣ мезист. Баъд дар беруни шаҳр, дар мавзее, ки
Валиёнқӯх ном дошт, зиндагӣ ба сар бурд. Соли 1385 подшоҳи дашти
Қипчоқ Тӯхтамишхон аз Дарбанд ба Табрез ҳучум оварда, Табрезро
талаву тороч кард. Тӯхтамиш дар қатори ғаниматҳои худ бо хоҳиши
завҷааш Камолро низ ба пойтахти давлати Олтин-Урда шаҳри Сарой
бурд. Сарой дар канори поёноби Волга (дар наздикиҳои Астрахани
ҳозира) воқеъ гардида буд. Тӯхтамиш Камолро аз муқаррабони худ
гардонд. Ӯ шоирро ҳамроҳи худ ба юришхояш низ мебурдааст, ки ба
ин ишорати зерини шоир гувоҳӣ мелиҳад:

Камол, имсол чанде шуд газал бар эсп гуфт аксар,
Газалҳои сариаспӣ набошад голибан бех з-ин.

Зоҳиран дар Сарой зиндагонии Камол осуда ва бо фароғат
мегузаштааст, зеро ӯ дар тавсифи Сарой, дилбарони моҳталъати он ва
осоиштагии худ байтҳои зиёде дорад, мисли:

Бӯстонест Сарой аз гули он рӯй, Камол
Ба Сарой омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой.

Вале Камол дар Сарой, бо вучуди фароғат, аз хичрон ва дурии ёру
диёр танҳои мекашад. Ӯ бештар Табрез ва Сурхобу Чарандобу Гачил
барин маҳалҳои онро ёд мекунад, газалҳои худро ба Табрез
мефиристад, зеро аҳли хонаводаи шоир он ҷо монда буданд:

Табрез маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,
Пайваста маро вирди забон хоҳад буд.
То дарнакашам оби Чарандобу Гачил,
Сурхоб зи чашми ман равон хоҳад буд.

Соли 1395 Темур Саройро истилою горат намуд. Камол ба Табрез
баргашт.

¹ Равоеҳ - хушбӯиҳо.

² Мӯхташам - боҳашамат, бузург.

Ғазали зеринро Камол баъди аз Сарой ба Табрёз гашта омаданаш суруда, дар он кайфияти висоли баъд аз фироқи чоңгудодро ба хубӣ ифода мекунад:

Бихамдиллах, ки дигарбора рӯи дӯстон дидам,
Чу булбул мекунам мастӣ, ки боғу бӯстон дидам.
Ман он мурғи хушилхонам, ки берун аз қафас худро
Ба икболи баҳор эмин зи ташвиши хазон дидам.

Камол умри дароз дидааст. Вале ин умри азизи гӯлонии ӯ аксар дар мулкҳои ғарибӣ, дур аз ёру диёр, дар зери азоби бекаси ва маҳрумӣ гузаштааст. Ғазали ғарибии ӯро ба ёд оред. Вай гоҳе аз он бекаси, ғарибӣ ва оворагардиҳои худ чунон ба танг меояд, ки садон нолаҳои дилхароши ӯ то имрӯз ҳам ба гӯш мерасад:

Дидам ба зулфи ту чун аст, аз ин ғариб мапурс,
Ки шом чун гузарад бар ғариб ман донам.

Камол, ки шоири ватандӯст буд, ҳеҷ гоҳ зодгоҳи азизи худ Хучандро аз ёд набароварда, ҳамеша аз он меваҳои шакаринаш, кӯҳи рӯ ба рӯи он - Мевагул (кӯҳи Мугули имрӯза, ки аслан аз ду калмаи сирф тоҷикӣ мева-гул ном гирифтааст ва Камол онро маҳз бо ин ном ёд мекунад), дарёи канори он ва Мовароуннаҳру Самарқанд ёд карда, тамоми умр аз хучандӣ будани худ фахр мекард ва худро низ ифтихори Хучанд мешумурд:

Бо лутфи табъ мардуми Шероз аз Камол
Бовар намекунад, ки гӯям: хучандиям.

Дар касидаи ягонааш, ки се матлаъ дорад, мегӯяд:

Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър,
Бообу баландному маҳкам.

Камол шахси покдоман, назарбаланд, вақтхуш, хушеӯхбат, давраоро, вораства ва бетамаше буд. Аз ин рӯ ӯ аладдавом ба риёзат машғул гардида, ба дари ягон давлатманд нарафта, ба истиснои хидматҳои маҷбурии ӯ дар рикоби Тӯхтамишхон, мадеҳагӯи касе нашуд. Ин маъниро дар ашъори ӯ гаштаву баргашта мушоҳида кардан мумкин аст:

Камол аз подшаҳ дорад фароғат,
Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.

Камол соли 1401 вафот кард. Ӯро дар ҳамон боғи пурдараҳти худаш, ки Биҳишт номаш карда буд, ба хок супурланд.

Камоли Хучандӣ аз худ девоне боқӣ гузоштааст, ки ҳаҷми онро Абдуллоҳи Кобулӣ (асри XVI) 14000 байт мегӯяд. Вале Тақии Кошӣ (асри XVI) менависад: "Девони шеъри вай, он чӣ ба назари ин муаллиф расид, қариб ба даҳ ҳазор байт буд, муштамил бар ғазал ва муқаттаот ва рубоӣ ва гӯё Шайхро ба гайр аз ин девони ғазал шеъри дигар нест

ва ба мадху мулук ва касоид ва маснавиёт илтифот нашуда". Зоҳиран, аз худи ҳамин девони номбурдан Кошӣ ҳам баъзе ашъори Камол аз байн рафтаанд. Девони Камол, ки соли 1975 бо кӯшиши К.А. Шедфар дар Москва ба таъб расидааст, 4 касида, 977 ғазал, 101 китъа, 1 мустазод, 37 рубой, 1 маснавии кӯтоҳ, 11 муаммо ва 7 байти мутафарриқаро фаро мегирад. ки аз 7335 байт иборат аст.

Мавзӯ ва хусусияти ғазалҳои Камол

Камоли Хучандӣ асосан шоири ғазалсарост. Вай дар ин намуди шеър аз забардасттарин устодон ба шумор меравад. Вай шоири латиф, суҳанпардозӣ аҷиб ва адиби ниҳоят бориксанҷ аст. Ҳар як байти ӯ як мазмуни баланд, ҳаёлотӣ нозук ва маонии бикре дорад. Абдурахмони Чомӣ дар Бахористон ин матлабро дақиқона қайд карда, ғазалҳои Камолро сахли мумтанеъ номида, навиштааст: "Вай дар латофати суҳан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест". Худи Камол ҳам ба ин ишораат мекунад:

Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон ки хоҳӣ,
Ҳаёлотӣ ғарибу лутфу харфаш
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ¹.
Зи хар лафзаш равон мағзар чу хома²,
Ба хар харфе фурӯ рав чун сиёҳӣ.

Камол дар мактаби бузурги адабии шоирони форсу тоҷик - Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Низомӣ, Аттор, Саъдӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ ва дигарон тарбия ёфта, бо эҷодиёти худ манфиати камбағалону касибон ва деҳқонро химоят карда, дар ғазал бештар ба Аттор, Саъдӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ ва Ҳасани Дехлавӣ пайравӣ мекардааст, ки ин матлабро худи ӯ борҳо ёдоварӣ мекунад.

Хунари шоирӣ ӯ низ дар ғазалсароист ва ӯ мисли Ҳофиз устоди ғазал аст. Осори Камолро ҳам мисли осори Ҳофиз асосан ғазал ташкил мекунад.

Аз ин гузашта, Ҳофиз бо Камол дӯстӣ ва рафқати хос доштааст ва дар байни онҳо ҳамеша робитаи мактубӣ идома доштааст. Бисёр вақт онҳо ғазалҳои худро ба ҳамдигар мефиристодаанд. Боре Камол ба Ҳофиз ин ғазалро мефиристад:

Ёр гуфт: "Аз ғайри мо пӯшон назар", Гуфтам: "Ба чашм",
"В-он ғаҳе дуздида дар мо менигар", Гуфтам: "Ба чашм",
Гуфт: "Агар ёбӣ нишони пой мо бар хоки роҳ,
Барфишон он ҷо ба доманхо гухар", Гуфтам: "Ба чашм".

¹ Камоҳӣ - гамоман.

² Хома - калам.

Гуфт: “Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод,
 Ташнагонро муждае аз мо бибар”. Гуфтам: “Ба чашм”.
 Гуфт: “Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони мо,
 Боз месозаш чу шамъ аз дида тар”. Гуфтам: “Ба чашм”.
 Гуфт: “Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
 Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар”. Гуфтам: “Ба чашм”.
 Гуфт: “Агар гардӣ шабе аз рӯи чун мохам чудо,
 То сахаргоҳон ситора мешумар”. Гуфтам: “Ба чашм”.
 Гуфт: “Агар дорӣ хаёли дурри васли мо, Камол,
 Қаъри ин дарё бипаймо сарбасар”. Гуфтам: “Ба чашм”.

Накл мекунад: Вакте ки Ҳофиз ба байти сеюм (Гуфт: “Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод, Ташнагонро муждае аз мо бибар”. Гуфтам: “Ба чашм”) мерасад, уро ҳолати аҷиб фаро мегирад ва мегӯяд: “Воқеан, пояи ин мард бисёр баланд аст”.

Газалҳои Камол аксаран аз 7 байт иборат аст (Ҳафт байт омад газалҳои Камол... Маро ҳаст аксар газал ҳафт байт...) ва ҳуди шоир низ ба ин гаштаву баргашта ишорат менамояд:

Гуфтаҳои ту, ки бо он задаӣ сикка, Камол,
 Ҳафт-ҳафт аст, вале чун зари ҳолис дах-дах.

Зари дах-дахӣ тангаи пурраи зари ҳолис аст ва он чун рамзи пуррагӣ ва баландарзишӣ дар урфият маълум аст. Сабаби пуррагӣ ва томияти газалҳои Камол он аст, ки шоир бо вучуди маҳорати фавқуллоддан худ, дар болои ҳар қадоме рӯзону шабони зиёд меҳнат ба ҳарч меодааст. Ҳуди шоир гувоҳӣ медиҳад:

Гӯяд Камол филфавр сад шеъри тар ба як шаб,
 Лекин ба васфи рӯят ҳар як газал ба мохе.

Ҳамин меҳнати шабонарӯзӣ ва истеъдоди фитрӣ боиси он шудааст, ки газалҳои Камол ҳаёлот ва маъниҳои ҳосро дар бар карда, қабули ом гардиданд, зеро

Сухан ҳаргиз тару рангин нагардад
 Ба зарқорию чадвалҳои рангин.

Танҳо маъниҳои бикр, ҳаёлотӣ рангин ва шеърӣ баланд боиси он мешавад, ки он дар қошонаи дили мардум ҷой гирад. Шеъри Камол аз ин қабил аст. Шоир ифтихор дорад:

Нақши Чин гарчи дилкаш аст, Камол,
 Нақши килки ту пурҳаёлтар аст.

Ба ақидани Камол қимати ҳақиқии шеърро на ин қиқдори байтҳо, балки мазмуни баланди он муайян мекунад. Аз ин ҷиҳат ҳақ ба ҷониби ӯст, ки байти бикри шоирона ва устодонаро аз сад газали пасту муқаллидона боло мешуморад:

Камол, онҳо, ки фикри бикр донанд,
 Фузун аз сад газал хонанд фарде.

Баробари лутфи сухан ва умқи маънӣ хушоҳангӣ ва мусиқавият аз ҷиҳатҳои хоси ғазалиёти Камол аст. Аз ин ҷиҳат аксари ғазалҳои ӯ ба оҳангҳои Шашмаком даромада, ба оҳангҳои халқӣ низ суруда мешаванд. Аз афти қор ханӯз дар замони зиндагии шоир ашъори ӯро бо мусиқӣ мехондаанд, ки ба ин ӯ чандин бор ишора мекунад:

Гар равад мутриб ба базме, хонад абёти Камол,
Ҳар киро чонест, гӯяд: мутрибо, хуш меравӣ.

Дар лирикаи ишқии Камол асосан се қаҳрамон амал мекунад: **ошиқ**, **ёр** ва **рақиб**. Ошиқ, ки бештар дар симони образи лирикӣ (худӣ шоир) зоҳир мегардад, шахсест ниҳоят муассир, ҷонсупор, вафодор, ҳаётдӯст, лаззатписанд, кӯшо, барои ӯ қуз ёр ҳеч чизе дигар вучуд надорад, ӯ пайваста шефта ва мафтунӣ ёр аст, барои ба васли дилдор расидан бо тақдир даст ба гиребон мешавад, фасли баҳор, нолаи обшор, сахни чаман, ҳусни гул, хониши булбул, нақхати насим, шамими раёҳин танҳо дар он сурат ба ӯ ҳаловат мебахшад, ки аз висоли маҳбуба қомрон гардад. Ҳусни табиатро ҳам ҷамоли ёр оро медиҳад ва табиат бо тамоми зебоихояш танҳо чун розгоҳи ошиқу маъшук, паногоҳ аз ҷавру зулми замона, макони айш аҳамият дорад. Барои ошиқи тасвиркардаи Камол ҷаннату ҳур, гилмон ва фариштаву парӣ қатъан арзише надоранд, ёр барои ӯ таҷассуми ҳастӣ, муҳаббат, ҳаёт, зебоӣ ва ҷовидонист, Бевафой ва зулми ҷонона, ки аксар ба подшоҳи золими бераҳм ва муқтадир ташбеҳ мешавад, вучуди ошиқро ба ларза меорад, аз ҳеч монета ва садди роҳ намеандешад ва аз ҳайбати рақиб намеҳаросад. Ошиқ ҳамеша бо шавқӣ висол ва орзуи лутфу инояти ёр умр мебинад, дар балову ранҷ сабр мекунад ва ба ёри худ хитоб менамояд:

Гар тег кашад душману гар таъна занад дӯст,
Қатъ аз тую савдон ту қатъан натавон кард.

Ёр дар тасвири Камол, пеш аз ҳама, маҳбуба ва маъшукани зебомазҳари ҳаёт, ҷононаи дилрабои қони малоҳату латофат аст, ки бо ҷозибаро, қувваи илҳомбахш ва ҳусни табиии дар худ ошиқро тобеъ мегардонад. Камол маҳви ҷамоли ёри гандумгун аст, ки худӣ ҳамин образ ҳам лирикаӣ ӯро бо лирикаӣ халқӣ ва идеали ӯро бо идеали аҳли меҳнат наздик мекунад. Вале Камол ҳамин образро ҳам бо суханбозии шоирона ба қалам медиҳад:

Ёри гандумгунӣ ман, гӯ, рӯи хирмансӯз пӯш,
Варна хоҳад сӯхт хирман, ҳар киро ақл асту хуш,
Рӯи гандумгун намуду ҷони мо як ҷав фурӯхт,
Аз ҷӣ шуд ёр инчунин гандумнамони ҷавфурӯш.

Набояд фаромӯш кард, ки дар ғазали Камол баробари ишқӣ заминӣ аз ишқӣ рӯҳонӣ, ишқӣ ирфонӣ низ сухан меравад. Танҳо хангоми ба назар гирифтани ин ҳол маънии сухани шоирро дарк кардан мумкин аст.

Рақиб дар ғазалҳои Камол тимсоли зиштӣ, мунофиқӣ, фитнагарӣ,

хилагарӣ буда, аз сағ ҳам ракик ва бадтар аст. Камол ҳар қадар маъшуқаро ситояд, ҳамон қадар аз дасти ракиб афгон мекунад ва ўро накӯхиш менамояд.

Ракиб гуфт: Ту донӣ, Камол қимати ман?
Бигуфтам: Эӣ дили сахтат ба гусса арзонӣ.

Дар шеърҳои Камол дарвешу подшоҳ ҳамеша зид гузошта мешавад. Вале таваҷҷӯҳи ӯ ба тарафи дарвеш буда, вай дарвеширо, ки дар он зулм нест, аз подшоҳӣ волотар медонад:

Хоча, чаро нишастӣ? Хез, ки рафт корвон,
Бор бибанду шав ту ҳам дар пайи корвон равон.
Қасри амал чӣ мекунӣ, равзани дилкушо бубин,
Кулбаи факр хуштар аз шохнишини хусравон.

Бар замми ин дар ашъори Камол подшоҳ ҳамеша чун мучассамаи зулм, бераҳмӣ, бедодгарӣ ва аз ҳоли бечораву бенавоён беҳабар тасвир меёбад, ки ин ҳақиқати зиндагии замони ўро ифода намуда, баёни ин маънӣ аз шоир часорати беҳамторо дархост мекард. Камол мегӯяд:

Чӣ суд аз нолаву зорӣ бар ин дар додхоҳонро,
Ки султон ҳоли мискинони бозорӣ намепурсад.

На танҳо подшоҳ, балки ҳамаи онҳое, ки ғанӣ, соҳибмансаб ва ҳукмронанд, мегӯяд Камол, танпарвар, ғафлатзада ва аз халқ дуранд. Камол чамъбааст мекунад:

Он кӣ машғули неъмату ноз аст,
Ҳечаш андӯҳи бенавоён нест.

Ба муқобили зулму ҷавр эътироз кардани Камол аз воситаҳои бадеии ашъори ӯ ҳам хувайдост. Байти зерин ҳар қадар “ошиқона” бошад ҳам, ҳолати табиини шахси мазлумро равшан пеши назар меорад:

Магар зулфат парешон аст аз зулм,
Ки дорад аз надомат сар ба зону?

Дар баробари ин, Камол душмани ашаддин аҳли риёву солус, зоҳидони пуч, факехони ҳаромхӯр, мӯҳтасибони рӯсиёҳ, обидони хилагар ва амсоли ин фиркаи нобакор буда, онҳоро афсурда, беҳабару бебасар, дарахти хушк, авомфиреб номида, ба муқобили ҷаҳолатписандӣ, зӯҳдфурӯшӣ, ғафлатзадагӣ ва танпарварии ин фирка мебарояд:

Шароби лаъл менӯшам ман аз чоми зумуррадгун,
Ки зоҳид афъии вақт аст, месозам бад-ин кӯраш.

Шикоят аз ғарибӣ, аламу ҷудой аз ватан, дурӣ аз диёр ва ништиёки ёрони қадимӣ аз мавзӯҳои ҳамешагии ғазалиёти Камоли Хучандист. Ин чун алами иҷтимоӣ аҳамият касб намуда, ба дарду ҳасрат дар солҳои охири зиндагии Камол нотавонӣ ва аҷзи пирӣ илова гардида, ин оҳанги ғамангез дар ашъори солҳои охири умри ӯ торафт зиёд мешуд.

Шеваи нигориши Камол

Сабку услуби Камол ниҳоят чолиби таваҷҷӯҳ буда, ўро чун устоди бемонанди шеърӣ тоҷикӣ намудор мекунад. Камол ҳамчун давомдиҳандаи сабки сахли мумтанеъ суҳанҳои ширин, иборатҳои зебо, калимаҳои мутаносиб, ташбеҳ, истиораҳои нодир, таҷнису муболиғаҳои дилфиреб, зарбулмасалу мақол ва таъбирҳои ширадори ҳалкиро чунон моҳирона қор мефармояд ки шеърӣ ўро ниҳоят намакин ва хушоҳанг мегардонад. Барои намуна ин ду байтро мулоҳиза фармоед:

Дар бешаи дунё, ки чарогоҳи дили мост,
Рӯзе ду чаридему чамидему гузаштем.

Дар ҳақиқат бисёр ғазалҳои Камол чун мушоҳидаҳои шахсӣ гуфтугӯ ва муколамаҳои лирикӣ, сӯҳбат ва монологи драмавӣ, репликаҳои тез, аксар ишқи фоҷиавӣ ва яктарафаро баён менамоянд иншо гардида, чунон мафтункунандаанд, ки бо назокат, тобноки, образнокӣ ва тасвири рӯҳӣ ҳамвазн ва ҳамоҳанги дурдонаҳои назми ҳалкӣ буда, бо самимият ва бетакаллуфӣ худ хонандаро дар ҳайрат мегузоранд. Ба ин байтҳо диққат намоед, чи қадар содаю самимӣ буда, таронаҳои шӯҳи ҳалкиро ба хотир меоранд. Вазни ёздаҳхитии баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф, ки рукиҳояш ба мафойлун мафойлун фаълун баробар аст, қаробати онро бо шеърҳои ҳалкӣ афзунтар гардондааст:

Ба ёрони кухан ёрӣ накардӣ,
Ҷафо кардӣ, вафодорӣ накардӣ.

Дар ғазали поён вазн бори латоғат ва назокати суҳанро радифи “нагӯем, чӣ гӯем?” мебардорад. Ба воситаи ин радиф, ки аввал дар шакли инкор ва баъд ба тарзи савол таъкидан таъкид карда мешавад, хусни маҳбуба хеле барҷаста ҷилвагар мешавад:

Рӯят гули сероб нагӯем, чӣ гӯем?
Он лаб шақари ноб нагӯем, чӣ гӯем?
Он зулфи камандафгану рухсору чабинро
Дузду шаби маҳтоб нагӯем, чӣ гӯем?

ҚАҲРАМОНҲОИ ҶАММИН РАДИФ АСТ, КИ ТАШБЕҲУ ИСТИОРАҲОИ АНЪАНАВИИ ҶАЗАЛИЁТИ КАМОЛ гули сероб (рӯй), шақари ноб (лаб) ва ғайра малоҳати нав гирифта, шеърро дилҷасп, маънихоро барҷаста ифода кардааст. Ташбеҳҳои анъанавиро ба тарзи нав қор фармудан аз хусусияти барҷастаи сабки шоирӣи Камоли Хучандист. Моҳро чун ташбеҳкунандаи рӯи маҳбуба истифода бурдан ва абрӯи маъшуқаро ба моҳи нав ташбеҳ намудан дар адабиёти асрҳои XII-XIII маълум буд. Аммо ин ташбеҳҳоро вобаста ба дӯст дар шакли шарҳу тафсир ва хилоф овардани Камол ба онҳо таровати такрорнашаванда додааст:

Ид шуд, хоҳем дидан моҳ, яъне рӯи дӯст,
Рӯзадорон моҳи нав бинанду мо абрӯи дӯст.

Камол аз ташбеҳу истиора, муболиға, тазоду таҷнис ва дигар воситаҳои тасвири бадеӣ нодиркорона истифода карда, дар айни ҳол ба таносуби сухан низ ниҳоят диққат меғуморад. Вале баъзе ташбеҳҳои корфармудан ӯ дар назари аввал дурушт ва ноҷо менамоянд, мисли он ки чашмро ба обид, гӯши рӯзадор ва мардуми бисёрхоб (Бинем чашми масти ту бемору саргарон, Ин аст шева мардуми бисёрхобро) ташбеҳ медиҳад. Вале шоир дар ин берабтӣ хусусияте ё сифатеро дарёб мекунад, ки он дуруштӣ ва ноҷо будани аввал ба назар вонамударо аз байн мебарад. Дар байти зерин маҳбуба ҳам ба шах ва ҳам ба шаҳи шатранҷ ташбеҳ дода шудааст:

Ба чӣ мансуба надонам, ки баремат ба висок,
Ту шаҳастиву тавон бурд ба бозӣ шахро.

Камол ба воситаи муболиға, игрок ва гулув воқеаву ходисаҳоро барҷастатар тасвир менамояд. Барои намуна ин байтро мулоҳиза фармоед:

Бодбезан чу касе бар мани бемор занад,
Аз заифӣ чу магас бод барад пайкари ман.

Дар газалиёти Камол аксар санъатҳои гуногуни лафзӣю маънавий, радиф ва забон дар якҷоягӣ ҳусни олии газалро ба вучуд оварда, ҷиҳатҳои эмотсионалии гуфтаҳои шоирро барҷастатар ифода менамояд. Баъзан радифҳои дилнишину ҳадафҳои шоир ба либоси анъанавии суханаш рангу ҷилон тоза бахшида, онро ба назарҳо наву обнарасида нишон медиҳанд. Масалан, дар газали зер радифи "Гуфт, ки харду" ташбеҳоти дақиқ, тазоду муқобила ва муболиғаҳои рӯзро, ки дар назари аввал аз ҳамдигар аз замин то ба осмон фарқ доранд, байтҳоро муттаҳид намуда, ба газал оҳангу таровати махсусе мебахшад, ки дар натиҷа анъанавӣ будани ташбеҳу истиораҳоро пайҳас карда наметавонад:

Гуфтам: Малакӣ ё башарӣ? Гуфт, ки харду.
Кони намакӣ ё шакарӣ? Гуфт, ки харду.

Чунин газалҳо лавҳаҳои хурди драматикӣ-лирикӣро ба хотир меоранд, ки бо муқоламаву монолог лаҳзаи гувороеро таҷассум менамоянд.

"Камол устоди бузурги забон аст, ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думаънидор, ё ки чандмаънидорро чунон устодона кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъниҳо мазмуни он байт пурра мебарояд" (С. Айний). Вале "бо вучуди фикр ва баланд будани мазмун хеле сода, раво ва ҳамафаҳм будани забони шеърҳои натиҷаи ҳамин маҳорат аст. Дар аксарияти байтҳои вай санъати лутф, яъне, бамавқеъ ва устодона ба қор бурдани суханҳо ду ё чанд маънидор мешаванд" (А. Дехотӣ). Аксари онҳое, ки ин хусусияти назми Камолро гӯшзад кардаанд, газали радифаш "Гуфтам: ба чашм" ва ин байтро мисол меоранд:

Гуфтам: Давои дарди диламро хате навис,
Гуфто: Давот чун бинависам? Давот нест.

Дар ин байт калимаи “давот”-и аввал ба маънои “давони ту” омада бо “давот” (сиёхидон) таҷнис карда шудааст, вале дар мавриди дуюм калимаи мазкур якбора ҳар ду маъноро низ ифода мекунад.

Дар байти зерин калимаи “чигар” дар мисраи дуюм ду маъно - маънои асли ва “нотарсӣ”-ро ифода карда, ба василаи маънои дуюм ба калимаи “чигар”-и мисраи якум таҷнисро ташкил кардааст:

Гуфтӣ: Бизанам бар чигарат тири чафое,
Аз тир натарсам, ки маро ҳам чигаре ҳаст.

Дар байти поён бошад, “вафот” дар ҳар ду мисраи ҳам ба ду маъно “вафоят” ва “марг” истифода шуда, бо маъниҳои духӯра дар ҳар ду мисраи санъати лутфро ташкил мекунад:

Камол чон ба лаб овард бар умеди вафот,
Дилаш бичӯй, ки вақти вафот наздик аст.

Камол на танҳо санъати сачъ ва лутфро зиёд ба қор мебарад, балки санъати ихом низ аз санъатҳои дӯстдоштаи ӯст. Бисёр байтҳои ӯ дар баробари маънои наздик маънои дур ҳам доранд, ки барои ин танҳо овардани байти зайл кофист:

То гам нахӯрду дард, наҷфзуд қалри мард,
То лаъл хун нақард чигар, қимате наёфт.

Ба хуни чигар лаъл гардидани санг маънои дар натиҷаи захмати зиёд ба мақсад расиданро дорад, вале аз тарафи дигар ин ибора маънои одии иетехсоли дорад, ки кам одамон, онро медонанд. Гап дар сари он меравад, ки лаълро, ки аз маъдан истихроҷ мекунад, он қадар тобнок нест, бинобар ин онро дар миёни чигари гарми нав аз синан мол берун кашидашуда ҷой мекунад, аз хуни он чигар лаъл ранги қирмизиро касб мекунад ва мучалло мегардад, ки байти боло ҳар дуи ин маъниро ифода мекунад. Чон дигар Камол мегӯяд:

Душвор кашад нақши ду абрӯи ту наққош,
Осон натавонанд кашидан ду қамонро.

Феъли “кашидан” дар мисраи якум феъли ёрирасон буда бо калимаи “нақш” вобаста аст, вале дар мисраи дуюм шоир онро чун феъли мустақил ба назар дошта, маънои дуюми он таранг кашиданро таъкид менамояд ва ба воситаи абрӯвони маҳбубаро ба қамон ташбеҳ додан (ду абрӯ-ду қамон) суханбозии ачибе мекунад: яъне чунин ки ду қамонро як кас зех карда наметавонад, наққош ҳам акси туро кашидан наметавонад, чунки ту аз ҳад зебой. Шоир ба воситаи санъати ҳусни таълил (асоснок қардан) маънии байтро хеле амиқ ва мантики шеърро шоирона мегардонад.

Истифодаи калимаҳои тазод, ки санъати тазодро ба вучуд меорад, аз воситаҳои дӯстдоштаи маъниофаринии Қамоли Хучандӣ мебошад.

Дар байти зерин калимаҳои "по" ва "сар" тазоди асосӣ буда, ба ҳам муқобил гузошта шудани "хоки по"-и маҳбуба бо "тоҷи кай", ки таркиби дуҷуми талмех низ мебошад, маъниро барҷаста ғушзад намуда, саволи таъкидии миран дуҷум бо ҳамроҳии таҷнис - омонимҳои "кай" ва "Кай" ва нимтаҷниси "мӯхтоҷ" ва "тоҷ" байтро хеле образнок чилва медиҳанд:

Хоки поят бар сарам тоҷи Кай аст,
Инчунин сар кай бувад мӯхтоҷи тоҷ?

Дар байти поён тазоди "катра" ва "дарё" (бахр) барои ифодаи таҷноҳӣ ва иттиҳод истифода шуда, шоир муттаҳидиро тарғиб менамояд:

Катрай, катра зи дарё чу ба сохилҳой,
Чун ба дарё бирасӣ, катра най, дарёй.

Дар қор фармудани ибораҳои рехта ва истеъмоли мақолу зарбулмасалҳо Камол назир надорад. Қариб дар тамоми газалҳои ӯ якду ва ҳатто се-чаҳор мақолу зарбулмасал истифода шудаанд, ки дар осори ягон адиб ин миқдор таъбирҳои халқӣ, ибораҳои рехта, мақолу зарбулмасал истеъмом нашудааст. Ифодаҳои **ҷашмони қор, пой дар гил будан, доғ бар қон ниҳодан, ҷашм паридан** ва амсоли инҳо дар шеъри Камол зиёд ба қор рафтааст. Ба воситаи истифодаи мақолу зарбулмасалҳо Камол афкори пешқадами инсондӯстона ва ватандӯстонаи худро тарғиб карда, баъзан барои аёнӣ ва воқеа ва барҷаста ифода шудани фикр аз мақолу зарбулмасалҳо истифода мебарад. "Ба пояи бузургӣ нарасанд худписандон", "То хушаҳо ба даст оран, донас бикор", "Масти сифати мардуми озода набошад", "Некӯй куну афган дар об", "Қомӣ нозук ёфт" ва амсоли ин дар ашъори Камол моҳирона истифода шуда, байтҳои поён ҳам маҳорати Камолро дар қор фармудани мақолу зарбулмасалҳо нишон медиҳад:

Дил зи зулфу холи хубон тираву ошуфта аст,
Хонаро чун ду-ст бону, лочарам, норуфта аст.

* * *

Ақл гуфто: Ба рӯи ӯ чунӣ?
Гуфтамаш: Рӯй бину ҳол пурс!

Дар охир ба тарқиқи ҷамъбасти метавон ҳулоса кард, ки газалҳои Камол аз ҷиҳати маъно содаву оммафаҳм ва рангоранг, аз ҷиҳати суварӣ ҳаёл ниҳоят барҷаста, бетақаллуф, босе бо ҷӯшу хурӯш ва драматикӣ буда, эҳсосоти муҳталифи қалби шоирро ифода карда, ҳар байти он аксаран мустиқилмаъност, суҳанҳои ғариб низ дар он бисёр буда, ин газалҳо аз ҷиҳати суҳан ва баҳоғати лафзӣ бееназиранд. Аз ин рӯ дар давоми асрҳо Қомӣ, Лутфӣ, Фузулӣ, Ҳилолӣ, Сайидо, Бедил, Шоҳин, Айнӣ дар мисоли газали Камол қувва ӯзмудаанд.

МУНДАРИЦА

МУҚАДДИМА	3
АДАБИЁТИ ҚАДИМ	9
Асотир	11
Авесто	14
Ёлғорихон хатгини давраи сосониён	17
АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ IX ВА X	20
ЗАБОНИ ФОРСИИ ДАРӢ - ЗАБОНИ АДАБӢ ВА ДАВЛАТӢ ..	23
ОҶОЗИ АДАБИЁТИ НАВИНИ ТОҶИКӢ	25
АСРИ ДУРАХШИ АДАБИЁТИ ФОРСӢ	28
Навъҳои адабӣ ва хусусиятҳои онҳо	35
Маълумоти мухтасар дар бораи вазни арӯз	37
РӮДАКӢ (858-941)	42
Эҷодиёти Рӯдакӣ	47
Қасидаҳои Рӯдакӣ	52
Пандҳои Рӯдакӣ	57
Маҳорати шоирии Рӯдакӣ	61
Рӯдакӣ - асосгузори адабиёти тоҷику форс	65
Назарияи адабиёт	67
АБУЛҚОСИМИ ФИРДАВСӢ (932-1020)	68
Мундариҷаи Шохнома	75
Достони Рустаму Сӯҳроб	77
Образҳои достон	79
Достони Сиёвуш	83
Мундариҷаи ғоявии Шохнома	90
Санъатҳои бадеӣ дар Шохнома	94
Образҳои барҷаста ва ҷовидонаи адабиёти ҷаҳон	98
АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XII	100
Наср дар асрҳои XI-XII	115
Мазмуни ғоявии адабиёти асрҳои XI-XII	117
АБӮАЛӢ ИБНИ СИНО (980-1037)	122
Тарҷумани ҳол	122
Мероси илмӣ ва адабии Абӯалӣ Ибни Сино	124
НОСИРИ ХУСРАВИ ҚУБОДИЁНӢ (1004-1088)	133
Мероси адабии Носири Хусрав	135
Мундариҷаи ғоявии ашъори Носири Хусрав	138
Назарияи адабиёт	147

УМАРИ ХАЙЁМ (1048-1131)	148
Мундаричаи ғоявии рубоиёти Умари Хайём	152
Назарияи адабиёт	156
АСАДИИ ТЌСӢ (1005-1073)	158
Назарияи адабиёт	164
НИЗОМИИ ГАНЦАВӢ (1141-1209)	166
Эҷодиёти шоир	169
Хусусиятҳои бадеии достони Хусрав ва Ширин	188
Назарияи адабиёт	191
АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР АСРИ XIII	193
Пурзӯр шудани кувваҳои зидди зулм	196
МУҲАММАД АВФӢ (1172-1242)	200
АНВАРӢ (1100-1186)	202
САЪДИИ ШЕРОЗӢ (1184-1292)	217
Мероси адаби	220
Девонҳои Саъдӣ	222
Бӯстон	223
Гулистон	227
Ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии Саъдӣ дар Гулистон	228
Саъдӣ - гуманист	231
Андешаҳои панду ахлоқӣ дар Гулистон	234
Тарғиби илму ҳунар дар Гулистон	237
Сабки Гулистон	239
Шӯҳрат ва мақоми Саъдӣ дар адабиёти ҷаҳон	242
Назарияи адабиёт	243
АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ (1253-1325)	244
Дувалронӣ ва Хизрхон	250
АДАБИЁТИ АСРИ XIV	258
УБАЙДИ ЗОКОНӢ (1270-1370)	262
Мероси адаби	265
Устои мумтози ҳаҷв	268
Сабки ҳаҷвнигории Убайди Зоконӣ	270
ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ (1321-1390)	272
Мероси адабии Ҳофиз	275
Фикрҳои сиёсӣю иҷтимоӣ дар ғазалҳои Ҳофиз	279
Бадеиёти ғазалиёти Ҳофиз	287
КАМОЛИ ХУҶАНДӢ (1318-1401)	291
Мавзӯ ва хусусияти ғазалҳои Камол	294
Шеваи ниғориши Камол	298

ТАСХЕХ

САҲИФА	САТР	ЧОП ШУДААСТ	ХОНДА ШАВАД
2	8 аз поён	нипониини	нипониини
8	10 аз боло	мафҳилҳо	маҳфилҳо
15	11 аз поён	ситош	ситоиш
19	11 аз поён	анҷабиён	аҷнабиён
21	21 аз поён	мадарсаи	мадрасаи
24	9 аз поён	истидофа	истифода
26	17 аз поён	ҳавҷ	ҳаҷв
35	20 аз поён	Орифнома	Офариннома
39	14 аз боло	наомадни	наомадани
39	2 аз поён	оҳ	шоҳ
40	12 аз поён	шаш	ҳашт
40	3 аз поён	VV - -	VV - - -
49	10 аз боло	хираманд	хирадманд
49	15 аз боло	-v-/-v-/-v-/-v-	-v-/-v-/-v-
52	поварақ	довар	дарав
54	5 аз боло	Боз ояд	Боз чу ояд
73	13 аз боло	бахшидани	бахшидан
76	3 аз поён	Сосониёро	Сосониёнро
113	8 аз поён	Порсоро	Порсиро
113	14 аз поён	бикӯфт	бисуфт
115	6 аз боло	за	зи
133	15 аз поён	Ғазанвӣ	Ғазнавӣ
148	12 аз боло	лақан	лақани
156	2 аз поён	(v---/v---/v---)	(v---/v---/v---)
158	18 аз поён	тоҷки-форсист	тоҷикӣ-форсист
167	Поварақ	ҷамъ ҳур	ҷамъи ҳур
173	8 аз боло	ғазар	ғазал
182	7 аз боло	адолтаҳоии	адолатҳоии
185	20 аз боло	инжинери	инженери
191	12 аз боло	Турсузодаю	Турсунзодаю
192	11 аз поён	мавқеим	мавқеи
192	3 аз поён	гирекушоии	гиреҳкушоии
194	17 аз боло	Хурсон	Хуросон
202	5 аз боло	Имомони	Имомии
204	22 аз боло	шеънависӣ	шеърнависӣ
205	22 аз боло	дониши	донишу
209	16 аз поён	нисбат хуронсонӣни	нисбат ба хуросонӣни
292	4 аз боло	қаорр	қарор

СУРУДИ МИЛЛИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шеъри Гулназар Келди

Оҳанги Сулаймон Юдаков

*Диёри арҷманди мо,
Ба бахти мо сари азизи ту баланд бод,
Саодати ту, давлати ту бегазанд бод.
Зи дурии замонаҳо расидаем,
Ба зери парчами ту саф кашидаем,
кашидаем,*

*Зинда бош, эй Ватан,
Тоҷикистони озоди ман!*

*Барои нангу номи мо
Ту аз умеди рафтагони мо нишонай,
Ту баҳри ворисон ҷаҳони ҷовидонай,
Хазон намерасад ба навбаҳори ту,
Ки мазраи вафо бувад канори ту,
канори ту,*

*Зинда бош, эй Ватан,
Тоҷикистони озоди ман!*

*Ту модарӣ, ягонаӣ,
Бақои ту бувад бақои хонадони мо,
Зи ту саодати абад насиби мост,
Ту ҳастиву ҳама ҷаҳон ҳабиби мост,
ҳабиби мост,*

*Зинда бош, эй Ватан,
Тоҷикистони озоди ман!*